

УНИВЕРЗИТЕТ "СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ" - СКОПЈЕ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ИНСТИТУТ ПО ПЕДАГОГИЈА

М А Г И С Т Е Р С К А
Р А Б О Т А

Изградувањето на моралните вредности кај учениците
во средното образование

Ментор,
Д-р Марија Костова

Кандидат,
Емилија Петрова

Скопје, Јуни, 1995 година

"Постојат многу чуда, но
ниедно не е попрекрасно од
човекој"
/Софокле "Антигона"/

1. ПРИСТАП КОН ПРОБЛЕМОТ

Постојат голем број обиди да се одговори на прашањето што е моралност и голем број на предлози за потесни и пошироки одредувања на моралот и неговите димензии. Постојат извесни обиди да се групираат ваквите сфаќања. На пример, од една страна се одредувањата дека моралноста е интернализиран претставник на надворешните општествени правила, кои управуваат со однесувањето без присуство на надворешни надзори. На друга страна се замислите дека моралноста изникнала од некои хумани основи. Овие одредувања не се строго исклучиви. Приврзениците на тезите дека моралноста изникнала од човекот не го отфрлаат влијанието на општеството, ниту пак теориите за општествено учење ја отфрлаат сосема помислата за внатрешни фактори на моралноста.

Треба да се споменат и дијалектичките толкувања за *прекршување* на внатрешните фактори низ надворешните, односно за преобликување на надворешните низ внатрешните. Со цел макар и во груби црти да се определи како денес се гледа на моралноста, треба да се одредат широки области или *домени на моралноста*. На тој начин се запознаваме со широки граници меѓу кои може да се бара согласност и разидување на експертите кои немаат општа теорија за моралноста.¹

Денес кога постојат различни сфаќања за темелните етички прашања, кога се почести појавите на асоцијално однесување на младите, многу е важно да не се занемари моралната страна на нивниот развој.

Училиштето беше ориентирано на знаењата, неговата воспитна функција беше готово потполно потисната.

¹ Kohlberg L, *Stages of moral development as A. Basis for moral education, Moral Education, CM, Beck, B. S. Crittenden, F.V. Sullivan, Newan Pres, New York, 1971.* (Поповиќ-Миочиновиќ, Моралне вредности деца и младих и нивов развој)

Денес и на Запад и на Исток се чувствуваат лоши последици. Младите често скитаат без јасна ориентација, без занес, без идеали и подготвеност на жртви. Ги нарекуват егоистична, безчувствителна, скептична разочарана генерација. Малолетничката деликвенција е во пораст. Воочени се негативни последици од занемарување на моралните вредности, па се прават обиди состојбата да се измени. Тоа не значи дека треба да се присилат младите да ги прифатат сите оние погледи кои возрасните би сакале да ги прифатат. Но, треба да се воспитаат така да бидат способни да ги обликуват сопствените погледи за моралните појави.

Моралната и воспитната криза на современиот свет условила и потреба за проучување и истражување на општествените појави, односно зголемен интерес за етичката и педагошката проблематика. Со тоа се зголемила општествената важност на моралното воспитание, бидејќи се работи за потреба за изградување и обликување на пожелни морални квалитети на современиот човек.

Тешкотиите и пропустите на подрачјето на воспитната работа се настојувало да се решат со интензивно проучување на воспитната функција на училиштето со изработка и усовршување на програми на воспитна работа, методика на таа работа, односно со унапредување на воспитниот процес со примена на прикладни програми и постапки.

Уште од порано се чувствува потребата за афирмација на воспитната работа и развивање на позитивни морални особини на учениците. Таа потреба особено е истакната во материјалите за училишната реформа во педесеттите години кога е поставено барање *школските-училишните* да се преобразат во *школи воспитни заводи* и со тоа потполно да се афирмира нивната воспитна функција. Во училиштата е воведено *општествено и морално воспитание* како наставен предмет, но наскоро се појавиле криви сфаќања и интерпретации.

Тоа довело до укинување на *општествено-морално воспитание* како предмет и до занемарување на воспитната функција на училиштето. Шеесетите години нашите училишта повторно се нашле на позициите на таканаречената *стара школа* која ја одбележува интелектуалистичко сфаќање и занемарување на нејзината воспитна функција. На почетокот на седумдесеттите години односот спрема воспитната работа значајно се сменил.

Свакајки дека првата образовна ориентација е еднострана се настојува да се афирмира воспитната работа и воспитната функција на школата. Смеслата на современата школска реформа се согледува во надминување на одвоеноста помеѓу процесот на образование и процесот на воспитание и нивното поврзување во единствена воспитна функција на училиштето.

Смеслата на општествените настојувања е младите да се обликуваат како социјализирани, позитивни, општествено конструктивни морални личности. Меѓутоа ни недостасува потполн

увид во постоечката стварна состојба, односно недоволно ги познаваме моралните особини на нашите ученици. Оттука потребата да ги запознаеме на објективен, научен начин и да се проучат моралните особини и моралните вредности на нашите ученици, во основните и средните училишта.

За денешната младина некои велат дека е склона на хулиганство, асоцијални постапки, дека нема манири, дека недоволно ги чувствува моралните вредности и дека поради тоа нејзините постапки не се во склад со моралните норми и ставови. Можат меѓутоа да се слушнат и обратни тврдења спрема кои современата младина е многу позитивна и конструктивна во општествен поглед. Во тој случај критиката упатена на нејзина адреса се припишува на разликите во сфаќањата на возрасните и младите, судирите меѓу генерациите, несфаќањето на младите и на конзервативизмот. Судовите се различни. А какви се младите? Какви ни се учениците? Колку се морално зрели? Кои се морални вредности ги преферираат? Тоа треба да се проучува за да се добие вистинската состојба и во склад со тоа да се превземаат мерки за унапредување на воспитната работа.²

Овој труд е скроман придонес кон расветлувањето на оваа многу значајна проблематика, сепак сметам дека податоците кои ќе ги изнесам ќе бидат доволно релевантни да ги одсликаат моралните вредности кај средношколската младина.

Младоста е возраст која ја карактеризира огромен потенцијал, но и исклучителна осетливост и ранливост. *Нејзината улога во животој на секој од нас е во прв ред да овозможи откривање на самиот, т.е. на самиот себе и на другиот-откривање на нивната личност и сфаќање на нивната лична индивидуална, општествена и морална.*

*Младоста е период на барање по сопствениот идентитет, на истражување, на поставување прашања токму за смислата и вредностите на животој, за правда, убавина, морал, идеали.*³

Во втората половина на XX век, се зголемува заинтересираноста на авторите за оваа проблематика. За тоа сведочат и се поголемиот број релевантни истражувања за поедини аспекти на вредностите и тоа не само систематски, неекспериментални истражувања, туку и извесни експериментални истражувања, посебно во областа на естетските и моралните вредности. Се повеќе се доаѓа до сознанија дека вредностите, како малку кој друг поим поттикнуваат интердисциплинарни и мултидисциплинарни истражувања. Вредностите

²А. Вукасовиќ, *Моралне квалитети наших ученика*, Издавачки завод Југословенске академије, Загреб, 1977, 10-14 страници.

³М.Дебес, *Младијко доба*, Народна просвета, Сарајево, 1954, стр.97.

претставуват интергративен поим и допринесуваат за целосно согледување на сложените општествени појави.

Во современиот свет расте стравувањето дека една од најголемите опасности, посебно за младината е состојбата без вредности, без јасна и права цел, односно апатичност, анемичност, анхедонија.

Човештвото денес се наоѓа во период на нагли промени на вредностите, во состојба на културен шок, шок на иднината, /Toffler/, макар што има автори кои сметаат дека со право може да се зборува за вистинска вредносна револуција. Во тој контекст теориски и практично и значајно да се утврди какви се промени на вредностите се случуваат кај нашите ученици, кај нашите генерации кои доаѓаат. Колку овие промени се во склад со оригиналните и амбициозни нормативно идеолошки проекти кои претставуваат основа за политичка социјализација на младите во нашата земја. Дали тие промени се одвиваат така што новите вредности коегзистираат со традиционалните вредности? Или можеби доаѓа до мешање на вредностите, калемене нови на старите, хибриди на вредносни системи? Или пак новите се заменуваат со старите т.е. модернизмот продира благодареејќи на ерозијата на традиционалните вредности?

Посегнуваат ли нашите млади кон невредностите односно кон онаа цел која владеачката идеологија ја смета за непожелна? Ова се само некои важни прашања кои бараат одговор, односно истражувања на вредностите на младите.

Апелите за морална осетливост, барањата за морална свест на луѓето и за морални односи се се почести. Ги сретнуваме и слушаме на сите подрачја и во сите сфери на општествениот живот. Ние ги сокриваме сопствените морални проблеми од нас самите ако го насочиме вниманието на споредување на нашето општество со начините на живеење кои се негација на најдобрите достигнувања на човештвото и така го игнорираме фактот дека ние се поклонуваме пред моќта, пред анонимната сила на успехот, јавното мислење, здравиот разум или подобро здраво безумие и пред техниката чии слуги сме станале.

Нашиот морален проблем е човековата рамнодушност спрема себе. Тоа лежи во фактот дека сме го изгубиле чувството на значење и единственост на поединецот, дека сме станале инструмент за цели во нас самите. Ова сознание имплицира низа претпоставки за човековата природа и неговата моралност и станува предизвик на секој кој се занимава со достигнувањето на човековата среќа и човековиот раст, па според тоа и моралните норми и моралните вредности, кои доведуваат до таа цел.

Проучувањето на современата педагошка литература која говори за резултатите од испитувањето на моралните вредности допуштаат заклучок дека постојат цела низа проблеми на кои испитувачите и теоретичарите се уште не дале конечен одговор.

Со оглед на тоа дека во оваа област е мошне тешко да се дојде до такви одговори на поставените проблеми било од методолошки или теоретски ограничувања, секое испитување за моралните вредности внесува ново светло во оваа област и ги прикажува проблемите од еден друг аспект.

Значи, без оглед на тоа дали проблемите се стари, веќе решавани или сосема нови, треба да им се посвети внимание, затоа што треба да се види какви одговори кај нас и во овој момент можат да се добијат на нив, со примена на постапки за кои се смета дека се најпогодни.

Всушност, да се познаваат вредностите кои што ги усвоила младата генерација денес, значи да се познаваат главните цели за кои едно општество се бори.

1.1. ИСТОРИСКИ ДИМЕНЗИИ НА ПРОБЛЕМОТ

Првите сфаќања за човековата моралност биле создадени на самиот почеток на цивилизацијата и биле составен дел на филозофијата. Ги наоѓаме на самиот почеток на индиската, кинеската, вавилонската, египетската, грчката и римската филозофија. Моралните сфаќања се составен дел од секој средновековен филозофски систем.

Етичките проблеми го заинтересирале Хомер, петстотини години пред нашата ера. После него со нив се занимаваат: Питагора, Хераклит, Тразимах, Критија и други. Софистите проповедаат дека човекот е мерило за сите работи, а поимите *добро* и *зло* како и *вистина*", имаат само релативно значење. Против Софистичкиот морален релативизам и индивидуализам станал Сократ и се спротиставил со својот *ојџинимистички* заснован *етички рационализам*. За Сократ, вистината и моралот се готово идентични појави. Тој го почнал самостојното изградување на Етиката како наука за практичното однесување втемелено на разумот и спознавање на животната цел поради што бил сметан за татко на грчката морална филозофија. Тој учел дека смислата на животот и критериумите на моралот се во постигнување на среќа.⁴

Според Киренската школа, смислата на животот е во остварувањето на добро, среќа во сопственото уживање и задоволство и избегнување на непријатности и болка. Основен критериум на тој морален идеал не е разумот туку чувствата. Претставник е Аристип.⁵

Спротивна е Киничката школа која смислата на животот ја гледа во остварување на среќа, а среќата ја сведува на добродетел.⁶ Според претставниците на оваа школа најголема вредност кон која треба да се стреми човекот е среќата, блаженството, а таа се состои во напор да се контролираме себе. На овој начин добродетелта станува среќа. Главен претставник на оваа школа е Антистен.

Под силно влијание на Сократовите етички погледи, Платон ја започнал својата филозофска дејност. Според него, моралната добродетел може да се изедначи со мудрост, уметност на животот која може да се научи. Смета дека неморални постапки се: незнаењето, недостигот на мудрост и животна уметност.

⁴Kohlberg. L, *Stages of moral development as A Basis for moral education; Moral Education*, C.M. Beck, B.S. Crittenden F.U. Sullivan; Newan Press, New York, 1971.

⁵Исто.

⁶Исто.

Аристотел прв етичкото спознавање го свртел во доследно изграден етички систем. Тој сметал дека среќата е најголемо добро, а тоа се отчитува во разумна дејност во склад со добродетелта. Сметал дека совршена среќа постои и дека може да се постигне со теориска примена на интелектот. Значи, среќата и вистинското уживање се постигнуваат со исправни постапки. Човекот е среќен кога живее во склад со човековите начела, а моралните постапки се најголемо уживање за моралниот човек. За Аристотел таквиот човек е етички идеал кон кој треба да се тежи затоа што морално развиената личност е најдрагоцен дар кој човек може да му го даде.⁷

Хелинистичкиот период ја означува појавата кога филозофијата го отргнува своето внимание од проблемите на надворешниот свет и се повеќе се занимава со прашања од човековиот живот. Најмногу биле заинтересирани за добар живот и барале одговор на прашањето: Како да се уреди животот, какви норми да му се постават, како човекот да живее за да се чувствува радосен, задоволен, среќен?

Во овој период биле создадени два познати филозофско-етички системи: Епикуреизам и Стоицизам. Според првата школа наоѓаме логичко продолжение и натамошно работување на Сократовата етичка мисла. Според нив човекот не е во раце на случајни доживувања, туку промислено се знае што е прикладно, а што не. Значи, критериумите на моралното делување не ги одредуваат сетилата, туку разумот.

Стоичката етика чии претставници се: Зенон, Клеант, Сенека и други е типична етика на морални должности. Според нив, да се живее морално значи да се живее во склад со природата. Моралноста се појавува како највисока вредност и како *единствено вистинско добро*.

Средниот век го успорил развојот на науката, па и на етиката. Христијанската етика тргнала од стоичката етика, но моралот и етиката биле во служба на религијата и Црквата. Верувањето во Господ постојаното покорување и естетското откажување се цврсти упоришта на новата христијанска моралност.

По овој период следи период на целосно концепирање на Етиката како самостојна наука во новата филозофија. Носители на новите сфаќања се: Макијавели, Еразмо Ротердамски, Морус и други.

Меѓу првите самостојни етички системи се појавил *рационален еџоизам* чиј претставник е Хопс. На ова негово учење се спротивставиле Смит, Хачинсон, Шандзбери и други. Нивниот заеднички став е дека човекот по природа е несебичен и дека е социјално суштество.

Кантовата етика на *капитегориски империјатив* означува нов период на етиката. Појавата на Кант, означува нова етапа во развојот

⁷Исто.

на етиката. Човекот станал мерило на моралитетот. Моралниот закон е плод на неговиот ум се остварува со помош на неговата волја. Моралниот човек станал *мерило на сийе сийвари*.

Појавата на Дарвин и неговото еволуционистичко учење допринеле за појавата на еволуционистичка етика. Главни претставници на тоа сваќање се: Дарвин, Спенсер и други.⁸

По направената рекапитулација на развојот на етичката мисла во минатото се наметнува потребата од прикажување на состојбата на педагошките и филозофски сфаќања за моралноста од понов датум.

Денес нема развиено целосна теорија на моралност туку имаат само прилози во однос на тоаа прашање. Затоа, тие најчесто зборуваат за морално однесување, земајќи ги при ова критериумите на филозофите: Аристотел, Платон, Лок и Кант.

⁸*Kohlberg. L. and Turiel E., Moral development and Moral Education ; Pshchology and Educational Practice; G. Lesser: Scott, Foreman, 1971.*

1.2. НЕКОИ ПОВАЖНИ ИСТРАЖУВАЊА НА ПРОБЛЕМОТ НА МОРАЛНИТЕ ВРЕДНОСТИ

Периодот до 1960 година кај нас е период во кој немало позначајни истражувачки работи од оваа област и се поставува прашањето зошто таквите истражувања и таквите работи се јавуваат доцна? Се смета дека за тоа постојат две причини. Првата причина е што од страна на експертите не беше создадена теориска рамка во која би се вршеле теориски испитувања од овој вид. Без таква теориска рамка многу е тешко да се вршат поединечни испитувања посебно во оваа област.

Втора причина е тоа што кај нас постоеше одреден став спрема некои методолошки постапки. Имено се сметаше дека примената на квантитативните методи и квантитативните анализи се невозможни во оваа област. Затоа во расправите на овие проблеми авторите кај нас се потпираа на случајно посматрање, на реминисценција од литературата, на личните искуства. Се разбира дека во ваквите постапки не може да се постигне ништо повеќе од евентуално поставување на проблемите. Меѓутоа да го поставиш проблемот се уште не значи да го решиш. Решението на проблемот без сомнение бара одреден научен пристап и постапка. А тоа значи примена на одредени техники и инструменти како што се: тестови, скали за проценување, скали за испитување ставови и.т.н.

Спрема тоа, периодот од 1960 година беше период на преминување на одредени методолошки слабости и заблуди како и увид во одговарачки проучувања во светот, запознавање со различни мерни инструменти, адаптација на некои од нив и на тој начин подготвување, а потоа и пошироко теоретско проучување.⁹

За полесно да се воочат напорите и тешкотиите на усовршување на методологијата во областа на моралот и моралното развивање на личноста, за да се воочи правецот на развој, како и содавањето и примена на поедини методи од оваа област, како и да се воочи местото на нашите истражувања во рамки на преостанатите, неопходно е ретроспективно да се анализираат некои истражувања од оваа област по нивниот хронолошки ред и по содржинската поврзаност.

Анализирањето на повеќе истражувања со понов датум, остава општ впечаток дека во истражувањата на моралниот развој на личноста повеќе внимание се посветува на дијагностицирање на постоечката состојба, т.е. утврдување на степенот на развиеност на особините, ставовите и однесувањето.

⁹J. Ѓорѓевиќ, *Различити методолошки пристапи у проучавању проблема моралног васпишања*, Просвета, Београд, 1977, стр. 57.

Сосем незначително се користат постоечките методи и техники за утврдување на процесот на развој, односно влијанието на развојот на моралните квалитети на личноста во подолг временски интервал. Исто така е актуелно пронаоѓањето на најпогодни инструменти за ефикасно делување на менување на постоечките квалитети на личноста.

Поновите истражувања од областа на моралот обично се насочуваат на една од трите нејзини основни компоненти:

1. Однесувачка,
2. Емоционална,
3. Когнитивна,

како и на врската на овие три компоненти и нивната улога во моралниот развој.

Истражувањата насочени кон првата компонента (однесувачка) се однесуваат на актуелното однесување во ситуации на морални искушенија.

Истражувањата насочени кон втората компонента (емоционална) го опфаќаат емоциите кои се јавуваат по извршување на некои дела кои се сметаат за правилни, односно неправилни, а истражувањата сврзани со когнитивната компонента вклучуваат знаења за етичките правила и судење за исправноста, односно неискправноста на некое дело.¹⁰

1. ИСТРАЖУВАЊА КОИ ЈА ОПФАЌААТ ОДНЕСУВАЧКАТА КОМПОНЕНТА НА МОРАЛНОСТА

(Истражување на отпор према искушението)

*Како една личност ќе се однесува во ситуации на морално искушение, ќе успее ли да се воздржи да не го направи она што сака и во ситуации кога нема никој кој би го спречил во тоа? Или ќе се однесува морално само тогаш кога постои надворешна контрола?*¹¹

Два вида механизми на контрола им овозможуваат на луѓето да се спротивстават на искушението, задушувајќи го при ова своето неприфатливо однесување. Тоа се:

а) Механизми на внатрешна контрола кои го задушуваат неприфатеното однесување и во ситуации кога прекршителот не може да биде откриен, а сторителот казнуван.

б) Надворешен механизам на социјална контрола кој го придушува само видливото однесување и не дејствува во ситуации кога

¹⁰Миочинович Љ. Начини проучавања моралности, /Сџаџија/, часопис Педагоџије, Савез педагошких друштва Југославије, Београд, 1988, бр.1.

¹¹Исто.

постојат мали изгледи дека прекршителот ќе биде откриен, а сторителот казнет.

Интересни се оние механизми на внатрешна контрола кои се одговорни за задушување на несаканото однесување, затоа што ако ги нема нив, моралното однесување би можело да се обезбеди единствено ако на секој човек би му бил доделен еден полицаец кој постојано би го чувал.

Однесувањето во ситуации на морално искушение најмногу го почитуваат приврзаниците на теориите на учење, затоа што тие моралноста ја одредуваат како согласување со правилата на една култура, а моралниот развој како зголемување на интернализацијата на основните културни стандарди.

Приврзаниците на теориите на учење пред се ги интересира како една личност ќе се однесува во ситуации на морално искушение-ќе му одолеат или ќе му подлегнат.

Постојат на голем број на разни техники на мерење на отпор према искушението, но сите тие го следат основниот образец кој во 1928 година го поставиле Хоршори и Мој.

За нив искушението означува конфликт кој настанува кога личноста мора да донесе одлука дали сака да се однесува онака како од неа се очекува и притоа да се откаже од секаква цел, или нема да се согласи со правилата, а ќе ја постигне целта. Каков било да е конфликтот, веројатноста да една личност не му подлегне на искушението варира директно со:

- а) степенот до кој очекуваното однесување е научено,
- б) привлечноста на поттикнувањето и обратно,
- в) веројатност за откривање на прекршокот.

Грендерс смета дека во истражувањата на отпорот према искушението, покрај јачина на мотивот да се изврши прекршокот, треба да се води сметка и за мотивите од кои се спротиставуваме на искушението. Тоа зависи од способноста на единката да го одложи искушението, од силата на него, од способноста за проценување на опасност од откривање на прекршок и казнување.

Од ова произлегува дека проценувањето на отпорот према искушението е мошне сложено и не ги вклучува само моралните стандарди на една личност туку и нејзината мотивираност за награда нејзиниот систем на его-контрола и разни аспекти на непосредна ситуација.¹²

¹²Појовиќ Б, Увод у Психологију морала, Научна књиџа, Београд, 1973.

2. ИСТРАЖУВАЊА КОИ ЈА ОПФАКААТ ЕМОЦИОНАЛНАТА КОМПОНЕНТА НА МОРАЛНОСТА (Испитување на чувство на вина)

Јачината на интернализираните морални норми ја мери способноста на единката да не им подлегне на искушенијата и да прекрши некој морален стандард. Но, постоењето на внатрешни морални стандарди не се пресметува единствено во согласност со нив, односно во одолевањето на искушението тоа да се прекрши туку и во реакцијата после прекршокот. Покрај согласувањето со правилото (однесувачки компоненти на моралноста) како критериум на постоење на интернализирани норми се зема и јавувањето на реакцијата на вина по вистинскиот или замислениот прекршокот (емоционална компонента на моралноста).

Една личност крши морално правило и после тоа дури и кога не постојат никакви изгледи да биде откриена чувствува силна емоционална реакција, затоа што не постапува во согласност со внатрешните норми. Друга пак личност крши морална норма, но поради тоа не се чувствува виновна. За првата личност се вели дека има внатрешен морален стандард, а другата нема. Според тоа, можно е една личност да подлегне на искушенијата и да изврши морален прекршок, а сепак да има внатрешен морален стандард, кој се изразува во чувството на вина по прекршокот. Совеа не се изразува само во согласност со нормата туку и во јачината во чувството на вина кое се јавува по кршењето на нормите.

Основни средства за проучување и мерење во оваа област се проективните техники, поточно *техниката на довршување на приказни*. Главна претпоставка на сите проективни техники, па и на сите проективни кои се употребуваат во испитување на моралноста е личноста да биде помалку ограничена со својата непосредна ситуација, со што, повеќе во нејзиното однесување, ќе се изразат нејзините вистински ставови и чувства.

Приказните кои се користат во проучувањето на чувството на вина се такви што јунакот на приказната крши некој вообичаен морален стандард т.е. не ги слуша родителите, има непријатни чувства и мисли према личноста која претставува авторитет и слично. Приказните се така конструирани што прекршокот не може да се открие или препише на јунакот на приказната, со исклучок ако тој сам не се издаде или открие, што само по себе би можело да се земе како доказ за чувството на вина. Покрај главниот јунак, во приказните секогаш се појавува и некоја друга личност на која може да и се префрли вината.

Јунакот во приказните кој прави прекршок во суштина симпатична личност од ист пол и возраст како и испитаникот, со цел да се зголеми степенот на поистоветување на испитаникот со нив. Од испитаниците се бара да ја довршат приказната и да кажат што

јунакот од приказната мисли или чувствува и *ишѝо се случува ѝоѝоа*. Се претпоставува дека испитаникот ќе се поистовети со јунакот на приказната и дека во завршувањето на приказната ќе ги открие сопствените реакции. Освен овој вид проективни техники позната е и Шварцовата техника од 1932 година. Тој скицирал комплет слики кои претставуваат некои доживувања од животот. Така се вклучени следниве активности: недозволено ловење риба, наговарање на детето да краде од торба, испишување на училишната табла *Јас сум лош ученик, а ѝиѝ?*. Овие слики им се покажуваат на испитаниците во тек на интервју. Од испитаниците се барало да размислат што се би правеле во слична ситуација и да даваат одговори.

Како добра страна на проективните методи е тоа што се сведува на најмала мерка испитаничката свест, да се испитаат неговите морални реакции и да таа страна на одговори добиени на овој начин не се подложи на свесно искривување.¹³

3. ИСТРАЖУВАЊА КОИ ЈА ОПФАКААТ КОГНИТИВНАТА КОМПОНЕНТА НА МОРАЛНОСТА (Испитување на развој на морално судење)

Дали за една личност која се однесува во склад со постоечките норми и не ги крши само затоа што слепо го почитува зборот и заповедите на авторитетот може да се каже дека е вистински морална?

Приврзаниците на когнитивните развојни теории одговараат негативно. Накратко, како знак на морална зрелост приврзаниците на когнитивно развојната метода ја земаат способноста на единката во ситуации на морални конфликти независно морално суди и самостојно ги формулира и толкува правилата, а неспособноста и подготвеноста на согласност на постојните норми или чувство на вина кое се јавува по прекршокот. Основен метод на работа на сите когнитивисти се заснова на максималната ангажираност на когнитивните процеси и потекнува од *Клиничкаѝа методѝа* на Пијаже.

Неговите трудови за морално судење кај децата претставуваат основа и поттик за сите подоцнежни истражувања во оваа област, а многу од неговите анализирани трудови до денес не ја изгубиле својата практична и теоретска вредност. Неговата *клиничка методѝа* се состои во тоа што на децата им се презентираат приказни со одредена содржина, после кои од нив се бара доколку ги разбрале и запаметиле приказните (што се проверува) да го изнесат својот суд за нив и да го образложат. Јунаците на приказните се деца кои прават некој прекршок.

Содржината на приказните со кои се испитува детското сфаќање на одговори се однесува на три тематски области: лажење,

¹³Исто.

крадење, несмасност. Прекршоците соопштени во секој пар приказни се разликуваат по две важни карактеристики:

1. По намерата со која некоја активност е извршена (намерата може да биде добра, лоша или постои отсуство на било каква намера).
2. По последиците до кои извршената постапка довела (последичите се големи или сосема занемарливи).

Овие два параметри (намерата и последицата) во приказните се така комбинирани што заедно со лоша намера оди мала последица, а со добра намера или непостоење на каква било намера, добра последица. После читањето на приказните и проверувањето дали се запаметени и правилно сфатени на детето му се поставуваат две прашања: "Дали двейте деца се подеднакво виновни?" "Кое од нив е полошо и зошто?"

До поимите на објективна и субјективна одговорност Пијаже дошол на основа на критериумите на децата кои ги користат при процена на одговорите на јунаците во приказните. Објективното сфаќање на одговорност постои кога детето ја зема во предвид големината на последицата, а го занемарува видот на намерата, т.е. проценува на основа на објективен, а не субјективен критериум. Во обратен случај имаме субјективно сфаќање на одговорноста.

Трудовите на Пијаже мошне брзо ги поттикнале и другите истражувачи на слични истражувања и тоа: Харовер, Лернер, Хаванхурст, Таб, Морис, Поповиќ, Миочиновиќ, Стоилковиќ и други. Воглавно се проучувани резултатите и заклучоците до кои дошол Пијаже во своите истражувања, применувајќи ги и проверувајќи ги во други национални средини и социални групи.

До потврда на резултатите на Пијаже дошол и Ѓукман Е. во својата Дипломска работа "Развој на моралното сознание кај децата од 10 до 13 години".

"Со годините се развива и капацитетот на познавање, се прошируваат знаењата, се согледуваат поапстрактните односи кои постојат меѓу луѓето, меѓу нив и законите, меѓу возрасните и децата. Начинот на мислење исто така се разликува од една до друга возраст. На 10 годишна возраст се уште има (иако во мала мера) судење врз основа на надворешниот изглед. Деловите на облеката и телото се уште имаат некакво значење за тие деца и тие се пати и инспирација при донесувањето на судовите.

Веќе на 11 годишна возраст надворешниот изглед не е значаен за да се пресуди дали некој е добар или лош. На оваа возраст се присујни посложени сфаќања за односите што постојат во училиштето, во домаќинството и во земјата.

На 12 годишна возраст на еден многу пореален начин се согледува сложеноста на односите. Се согледува големото значење и важност на взаемното припаѓање и одржување на даденото ветување. Се нагласува дека добро е она што и другите ги прави среќни, а не еднолично.

На 13 годишна возраст на особините на личността се гледа како на нешто што е од големо значење за личността за да биде нечиј идеал. Тука најчесто се среќнуваат судови како што се: решителен, доследен, горд, сиремен, праведен, верен, љубов за сите и помош за секојо.¹⁴

Ј. Ѓорѓевиќ ја проучувал цврстината на моралното судење во Однос на притисок од врсниците, но исто така го проучувал и притисокот на возрасните. Тоа е значајно поради тоа што некои истражувања покажале дека притисокот на возрасните и врсниците не влијае подеднакво на учениците од различна возраст. Тоа значи дека покрај притисокот сам по себе дејствува и фактот на возраста на кој притисокот различно се манифестира. Прифаќајќи го фактот дека покрај притисокот е значајна и возраста на учениците на која тој притисок се врши. Ова истражување се одвивало во два правца: Како возрасните односно врсниците влијаат на моралното судење на учениците во одделни ситуации, а потоа како тој притисок се манифестира на учениците од различна возраст.¹⁵

Цел на оваа истражување била да се испитаат моралните ставови на учениците во основното училиште во одредени хипотетички ситуации. За да се постигне тоа се поставени следниве задачи:

1. Да се утврди дали постојат разлики во моралните ставови на учениците од различна возраст: четврто, шесто и осмо одделение (10, 12, 14 години) кога одговорите се анонимни (Прашалник МС /А1, А2, А3/) кога со одговорите се запознати врсниците (Прашалник V1, V2, V3) и кога со одговорите се запознати возрасните, родителите и врсниците (Прашалник МС /01,02,03/).

2. Да се утврди дали постојат разлики во моралните ставови меѓу девојчињата и момчињата.

3. Да се утврди цврстината на моралното судење, т.е. цврстината на ставови во рамките на секоја испитана возраст спрема различни морални ситуации кога тие се однесуваат на врсниците, возрасните и кога одговорите се анонимни.

4. Да се утврди како различни содржини приказна-дилема влијаат на учениците на поедини возрасти.

Резултатите од истражувањето можат да се групираат на следниот начин:

1. Возраста е фактор кој делува на моралното судење на децата. Утврдена е доследност во поглед на возраста. Учениците од четврто одделение во најголем број се однесуваат онака како од нив

¹⁴Ѓукман Е, "Развој на моралното сознание кај децата од 10-13 г. Дипломска работа одбранета на филозофскиот факултет, Скопје, 1989 година.

¹⁵Ѓорѓевиќ Ј, Различни методолошки пристапи у проучавању проблема моралног васпитања, Просвета, Београд, 1977 г.

очекуваат возрасните, а колку се учениците постари опаѓа процентот на одговори кои од нив ги очекуваат возрасните. Учениците од четврто одделение се подоследни во своето морално судење, односно поцврсти во своите ставови од учениците од останатите две возрасти. Учениците од шесто одделение се во изразито конфликтна ситуација помеѓу моралните ставови кои ги усвоиле на помала возраст и притисокот на другите фактори (врсниците, созревањето и друго). На оваа возраст имаме најголем број нерешителни одговори.

2. Во анонимните одговори се најдени статистички значајни разлики кај сите возрасти и во сите приказни дилеми.

3. Утврдени се статистички значајни разлики на учениците од различни возрасти кога со одговорите биле запознати возрасните. Влијанието на возрасните е големо на учениците од сите возрасти. Кај учениците од осмо одделение тоа е најмалку застапено. Во однос на содржините на приказните-дилеми, моралните ставови зависат како од возрасните така и од полот на учениците. Има пак извесни приказни кои не подлежат на промени ни спрема возраста, ни спрема полот. Тоа се оние приказни кои не одат против интересите на врсниците макар да бидат и против сопствениот интерес. Дури и тогаш кога се под притисок на возрасните, учениците иако со извесни негативни постапки на своите врсници не се солидализираат, тие не ги осудуваат.¹⁶

Моралните вредности на децата и на младите и нивниот развој се проучувани и во колективната работа на Поповиќ и Миочиновиќ. Во проучување на поставениот проблем применета е едноставна, но оригинална постапка. Проучувајќи ги методите и техниките со кои се служеле истражувачите пред нив, авторите воочиле слабости во секоја од порано применувана техника и инструмент, па се определиле за сопствена постапка. Авторите оправдано тргнале од претпоставката дека до моралните вредности може да се дојде и по непосреден пат, а применетата постапка биде пообјективна и посигурна. За таа цел се одлучиле за таков прашалник во кој е барано субјектите да наведат две свои постапки кои ги сметаат за добри и две кои ги сметаат за лоши. Од субјектите е барано да даваат и објаснување зошто наведените постапки ги сметаат добри, односно лоши. Таквиот начин на истражување им дал слобода на субјектите како при избор на постапка, така и во начинот на објаснување. Таквата постапка на правила влијанието на инструментот и испитувачот да се сведат на најмала мера. Субјектите ги проценувале своите сопствени постапки што на авторите им овозможиле да ги издвојат и посматраат оние вредности кои се содржани во добрите и лошите постапки.

¹⁶Горѓевиќ Ј., *Различни методолошки пристапи у проучавању проблема моралног васпишања*, Просвета, Београд, 1977 год.

На тој начин авторите ги избегнале: тестовите кои мерат знаења за моралноста, клиничката метода на Пијаже, и од неа да ја изведат Колбертовата скала на интервју, различни техники од проективен тип кај кои резултатите во многу зависат од субјективните објаснувања на испитувачите, техниката на кого најмногу му се восхитуваш и вообичаени психоаналитички постапки за анализа на личноста. Во прашалникот постоеле десет прашања, но треба да се нагласи дека во ова истражување се обработувале само прашањата кои се однесувале на изборот на актуелната сопствена постапка занемарувајќи ги притоа прашањата кои се однесувале на другите лица. Прашалникот бил анонимен освен ознаките за полот и годината на раѓање испитаниците не наведувале други податоци.

Испитувањето било изведено во првата половина на 1973 година во основните училишта и гимназиите во Белград. Податоците се давале на оцена на тим судии. Во оваа работа тоа биле: Павичевиќ, Ѓорѓевиќ, Крстиќ, Павловиќ, Хавелка и Поповиќ. Секој одговор е земен како издвоена единица и барана е семантичка сличност помеѓу нив и така е извршена првата класификација. Овој вид на објаснување се вика семантичка интерпретација и означува преведување на сурови податоци на научен јазик. Откако одговорите се собрани распоредени се во поедини категории врз основа на надворешното значење, т.е. врз основа на чистиот детски исказ. Вака распоредени одговорите се пратени кај судиите да ги оценат. Се дошло до следниве резултати:

1. Ниеден вид дела (добро и лошо), како и вид причина (добри и лоши) не се специфични за еден пол, па од таа страна меѓу испитаните нема разлика.

2. Бројот на категории на добри дела и причини е помал од бројот на категориите на лоши дела и одговарачки причини што укажува дека нашата култура подобро ги разликува лошите дела и полесно одредува што не треба, отколку што треба да се работи.

3. Постојат постапки и причини карактеристични за помладите односно за постарите возрасти. Делата и причините карактеристични за младите возрасти имаат негативен тренд, а позитивен тренд имаат постарите возрасти.

4. Добрите дела типични за постарите возрасти се: поседување на позитивни особини на личноста, бавење со спорт и некоја омилена активност.

5. Добри дела типични за помладата возраст се: укажување на физичка материјална помош, успех во училиштето, извршување на наредба од родителите...

6. Лоши дела на помладата возраст се: физичка агресија, предизвикување материјална штета...

7. Лоши дела за постарите се: вербална агресија, лажење, неуспех во училиштето, крадење...

8. Добри причини за помладата возраст се: грижа за други, почитување на авторитет на постари, искуство на добри последици по себе.

9. Добри причини за постара возраст се: задоволство со себе, предвидување на добри последици...

10. Лоши причини типични за помлада возраст се: непочитување на авторитетот на возрасните, вредност на скршен предмет...

11. Лоши причини кои најчесто се јавуваат на постара возраст се: негрижа за другите, незадоволство со себе, отстапување од идеалот...

12. Сите лоши и добри причини можат да се најдат и на помлада и на постара возраст.

13. Утврдени се три правци на движење на трендовите на добри и лоши дела и причини.

14. Важни години за развој на моралноста се 9, 11, т.е. 13 години. Делата и причините кои во голем број се јавуваат на возраст од 7 години се губат некаде околу 9 години, оние пак постапки и причини кои се најзастапени во 17 година обично изразено се јавуваат и растат помеѓу 11 и 13 години.

15. Бидејќи самите дела и причини не ги објаснуваат вредностите во целина, издвоени немаат психолошка и педагошка смисла, вредностите во оваа работа се одредени како сложеност на дела и нивни процеси.

16. Вредностите на постарите деца се повеќе члени т.е. претставуваат сложеност на дела и неколку причини.

17. Споменатите периоди да се одредат на следниов начин: првиот период е период на конкретни дела, вториот период е период на промени и третиот период го карактеризира се поапстрактна автономија на моралност.

18. Бидејќи овие наоди и заклучоци се подудараат со Пијажеовите и Колбертовите може да се заклучи одредено нешто е инваријантно во владеењето на децата и младите.¹⁷

¹⁷ Појовиќ Б., Миочинович Љ, Моралне вредности деца и младих и нивов развој, Просвета, Београд, 1977 година.

2. ОДРЕДУВАЊЕ НА ПОИМИТЕ

2.1. ВРЕДНОСТ

Човекот станува суштество што се разликува од другите, по тоа што создава научни, технички, морални, правни и други вредности.

Една од најбитните карактеристики по која човекот се разликува од другите природни суштества е неговата способност да го разликува вредното од невредното, вистинското од лажното, убавото од грдото, доброто од лошото, праведното од неправедното, напредното од назадното и т.н. Способноста за ова разликување настанува во процесот на очовечување на стварноста во која човекот живее, во процесот на создавање на позитивни вредности. Праксата како основна карактеристика на човековото постоење е процес на создавање на вредностите.

Поимот вредност е еден од најсложените и најмногу дискутирани филозофски поими, од антиката па, се до денес. Спрема гледиштето кое потекнува од времето на Сократ и Платон значи исто што и "да бидеш", "да вредиш". Колку нешто подолго трае толку и повредно, а највредно е она што никогаш не исчезнува, ниту се менува, ниту некогаш престанува да постои. Спрема тоа гледиште, човеково мерило за вредност е способноста да во проценувањето на објектот се открие мерката за апсолутна вредност.¹⁸

Спрема друго гледиште кое потекнува од Сократовиот современик и софист Питагора, човекот е мерило на сите вредности. Ова гледиште води кон етичкиот и естетскиот релативизам.

Трето сфаќање за тоа што е вредност потекнува од Ниче кој прокламира барање за "превреднување на сите вредности", при тоа вредноста добила значење на збир на историски настанати и општо признати норми на индивидуално и социјално однесување.¹⁹

Прашањето дали вредностите се релативни спрема историското време и социјалниот простор, или имаат апсолутно "важење", ги навело новокантовците (Винделбанд, Рикерт) и феноменолозите (Шелер и Фендер), да оформат филозофија на вредности која уште се нарекува аксеологија или тимологија, односно феноменологија на вредности.²⁰

Постојат разни теории за тоа што е вредност, а сите теории можат да се групираат во две основни групи: Психолошко-субјективистички и работни.

Психолошко-субјективистичките теории го објаснуваат тој поим како својство кое луѓето го препишуваат на предметите, под

¹⁸Општа енциклопедија, бр.1, Просвета, Београд, стр.372.

¹⁹Исто.

²⁰Исто.

дејство на јачината на потребата за тие предмети и степенот на нивната реткост.

Теориите на работните вредности ја објаснуваат вредноста како одпредметена човекова работа, нужна да се произведат самите вредности. Производите на човековата работа се појавуваат како вредности, а самата работа се појавува како извор на вредностите и тоа само во општествени односи во кои луѓето своите производи не ги делат помеѓу себе непосредно, туку го прават тоа посредно, по пат на размена. Величината на вредноста на работа е одредена со количеството на работното време, општествено потребно за репродукција на таа роба.²¹

Определувањето на самиот поим, било и е предмет на проучување и интерес на бројни социолози, филозофи, психолози, педагози, така што постојат голем број дефиниции за самиот поим вредност.

Кога германскиот филозоф *Lotze*, во средината на минатиот век го вовел поимот вредност во филозофијата не очекувал дека ќе направи револуција во истражувањата што се однесуваат на вредностите, посебно во втората половина на XX век. Но, воведувајќи го поимот вредност во теориската расправа за човекот, морал да плати висока цена, бидејќи морал да го одвои секојдневниот свет со кој се среќаваме, светот на стварноста од светот на вредностите, кој не е допирлив. Така во филозофијата почнале да егзистираат два света: светот на стварноста и светот на вредностите.

Еден од оние кој поимот вредност подетално го истражувал бил *Williams*.²² *Williams* истакнува дека поимот вредност може да укажува на интересите, задоволствата, должностите, моралните обврски, желби, барања, потреби и на многу други моралитети на селективната ориентација. Според него, вредностите се излез на селективното однесување на луѓето, тие се "вметнати во големиот и разновидниот универзум на селективното однесување". Најприфатлива дефиниција за вредностите според *Williams* е онаа која ги определува како концепција на пожелното, всушност тој гледа граница помеѓу она што се посакува и помеѓу она што би требало да се посакува. Заедничка карактеристика на сите вредности е да се одржат когнитивни, селективни и афективни компоненти, но истовремено тие компоненти за него се и критериум за вредносно класифицирање, па разликува: конативни, интелектуални и афективни вредности.

²¹ Вујчиќ В., *Систем вредности и одгоја, Школске новине, Загреб, 1987 год., стр.15-16.*

²² Исто.

Еден од најголемите, најпродорните и најсистематични истражувачи на подрачјето на човековите вредности е М. Рокич.²³ Во одредувањето на вредностите тој се држи за следниве критериуми:

1. тоталниот број на вредности кои една личност ги поседува е релативно мал;

2. сите луѓе секаде ги поседуваат истите вредности само во различни интензитети;

3. вредностите се организирани во вредносни системи;

4. како причини за човековите вредности можат да се наведат културата, општеството и неговите институции...

Според Рокич, вредноста е "долготрајно верување дека одреден начин на однесување или крајна цел на егзистенција е лично и општествено преферабилен во однос на сиропивниот или обротивниот начин на однесување или крајна цел на егзистенција".

Според него:

-вредноста е долготрајна, значи трајна и стабилна, а промената е само промена на местото на одделните вредности на континуумот од релативна важност, според тоа не се менуваат вредностите туку системот,

-вредноста е верување, а како и секое верување има когнитивна, афективна и однесувачка компонента, значи секоја вредност е знаење за пожелното верување, таа е и афективно обоена, а го одредува и начинот на однесувањето на единката;

-вредноста укажува на начинот на однесување или на целната состојба на егзистенцијата;

-вредноста е преференција, но и концепција за пожелното;

-вредноста е концепција на нешто што е лично и општествено пожелно.

Со своето толкување и дефинирање на вредностите Рокич, прави обид, како што истакнува Вујчиќ, да го надмине јазот меѓу светот на стварноста и светот на вредностите и да покаже дека и вредностите се дел од стварноста, само во специфичен облик.²⁴

Антропологот Ли вели: "со помош на човечките вредности, една вредност или системот на вредности, јас ја означувам основата со која поединецот ќе одбере една насока која ја проценил како поодобра или полоша, исправна или погрешна, пред некоја друга".

Значи вредноста се сфаќа како критериум, за избор на правецот на делување.²⁵

Дефиницијата на Kluchohn гласи: "вредноста е експлицитна или имплицитна концепција на поединецот или групата за

²³Вујчиќ В. Систем вредности и одгоја, Школске новине, Загреб, 1987 година.

²⁴Исто.

²⁵Систем вредности и одгоја, школске новине, Загреб, 1987 година.

пожелној која влијаа на селекцијата меѓу можните начини, средства, и цели на дејствување".²⁶

Најкратка дефиниција на вредностите дава Мачдеван кој вели: "вредноста е мерка во задоволување на човечките потреби".²⁷

Се вели дека вредностите се релациони феномени. Всушност, вредностите се основа на човековото однесување и на заснивањето на неговиот однос кон природата, другите луѓе и самиот себе и се јавуваат на релацијата субјект-објект. Притоа објектот го условува карактерот на вредностите, а субјектот го "бои објектот на вредноста".

Постојат поголем број дефиниции за поимот вредност од повеќе автори, но дефинитивно утврдена определба на поимот вредност не постои. Всушност, полна дефиниција за "вредноста", можеби не е ни можна во вистинска строга смисла на зборот, бидејќи вредноста спаѓа во најфундаменталните поими кои не трпат дефиниција и со помош на кои се дефинираат други поими.

Вредностите по своето битие се хиерархиски поставени и се разликуваат пониски и повисоки вредности. Покрај хиерархиската поставеност во рамките на секој вредносен модалитет, вредностите се јавуваат во спротивни парови (убаво-грдо, добро-лошо, пријатно-непријатно).

На прво место во хиерархијата на вредностите стојат вредностите на пријатно и непријатно, уште наречени и хедонски вредности, на нив во психолошкиот склоп на човекот и одговара функцијата, односно актите на сетилното чувство. Овој вредносен ред е релативен, во таа смисла што претпоставува постоење на една сетилна природа воопшто, (во однос према кој нешто е пријатно или непријатно) но не е релативен во тој смисол што би зависел од некоја одредена организација од таква природа, ниту од одредени предмети и процеси на реалниот свет кои се "пријатни" или "непријатни" за едно суштество на одредена организација.

Еден ист процес може за еден човек да биде пријатен, а за друг непријатен.

Второ по ред во хиерархијата на вредности се вредностите на витално чувство т.е. виталните вредности. Тие се опфатени во спротивни вредносни парови (односно "добро" во смисла на валидно или "обично", "просно"). Овде спаѓаат сите состојби кои се однесуваат на здравјето, болеста, староста и.т.н..

На трето место се духовните вредности. Овде спаѓаат естетските вредности (убаво, грдо); вредности на правично и на неправично и вредности на чисто сознајна вистина.

На четврто место стојат вредностите на свето и несвето. Тие се јавуваат кај предметите кои се дадени како "аисолутилни предмети".

²⁶Тановиќ А., Вредности и вредновање, Сарајево, 1972 год., стр.10

²⁷Исто.

Во целокупното вредносно царство, постои априорно важечка хиерархија, така да вредностите во групата "ѿлеменѿиѿо" се повисоко од вредностите во групата "ѿријѿѿино", духовните вредности претставуваат повисоки вредносни модалитети од виталните вредности, а вредноста "свеѿѿо" е повисока од духовните вредности.

За научникот најголема вредност е вистината, за уметникот убавината, и ако нивното творештво се земе како "свеѿѿо", тоа би било пречка за напредување и во убавото и во вистинитото.

Се поставува прашањето дали попрво треба да се спаси една уметничка слика (естетско добро) или едно дете (витална вредност) ако истовремено се наоѓаат во опасност?²⁸

Се поставува прашањето по кои ознаки можеме да заклучиме дека една вредност е повисока од друга?

Прво, вредностите се повисоки доколку се потрајни. Но, кога ќе се каже тоа не се мисли на можноста на траење на самиот носител на вредности (некој материјален објект, односно културно добро на кое вредноста се однесува), туку на самата вредност.

Второ, вредностите се повисоки доколку помалку учествуваат во експанзитетот и деливоста. Тоа значи, дека вредностите се повисоко доколку доброта на кој вредноста се однесува можат да бидат помалку деливи, а притоа во нив да уживаат поголем број луѓе. На пример: еден леб или некое материјално добро воопшто мора да биде поделено за во него да уживаат поголем број на луѓе. Одовде произлегува и тоа дека тие предизвикуваат конфликти и интереси. Тие ги раздвојуваат, а не воедначуваат индивидуите кои ги сакаат. Наспроти нив, духовните вредности односно добра (уметнички дела и.т.н.) не мора да бидат делени за во нив да уживаат поголем број на луѓе. Тие спојуваат, а не раздвојуваат.

Трето, вредностите се повисоко доколку се помалку фундирани и условени од другите вредности. Така на пример вредноста "корисно" е фундирана со вредноста "ѿријѿѿино", бидејќи нешто е корисно доколку служи како средство за постигнување на пријатни доживувања, па затоа корисната е пониска вредност. На ист начин хедонските вредности се фундирани во витални, а виталните во духовни. Животот добива своја вредност од службата на духовни вредности.

Четврто, вредностите се повисоки доколку располагаат со поголема "длабочина на задоволување", при што не се мисли на обичното сетилно задоволство, туку на доживување на исполнетост. "Подлабоко" од другото го нарекуваме она задоволство во чувствата на некоја вредност, доколку неговото постоење се покажува независно од чувствата на другите вредности.

На крај петтиот критериум за висината на една вредност е степеноот на нејзината релативност или нејзиниот однос према

²⁸Павичевиќ В., *Основи еѿѿике*, Београд, 1967 год., сѿѿр.359-361.

"*аисолуијниите вредности*". Вредноста "*иријатно*" е "*релативна*" и се однесува на суштества кои сетилно чувствуваат, а е условена од постоењето на такви суштества се додека постојат апсолутни вредности.²⁹

2.2. МОРАЛНИ ВРЕДНОСТИ

Вредностите се човеково дело. Да се разбере тоа дело треба да се разбере суштината на она што го прави човекот, човек.³⁰ Затоа теоријата на вредностите како своја појдовна точка треба да ја изгради или усвои општо-филозофската теорија за човекот, да изгради филозофско-антрополошко гледиште. Се смета дека адекватна филозофско-антрополошка основа за испитување на современите вредности дава онаа филозофија која во себе содржи најрадикална цел за измена на целокупната структура на системот на вредности што веќе постои. Тоа е онаа филозофија што бара радикални промени во однос на човекот спрема светот на вредностите, светот во кој живее.

Голем број на современи теории на вредностите даваат мали резултати, затоа што многу современи теории на вредностите се под влијание на позитивистичкиот дух на времето во кое живееме, под влијание на плимата на позитивистичкиот начин на мислењето. Во современите позитивистички теории на вредностите, вредноста се истражува како "*објективен факт*", како израз на свеста, барањата, праксата. До суштината на човекот во позитивистичките теории не се допира преку откривање на димензиите на неговите можности да ја надмине состојбата на судир во сферата на вредностите.

Во позитивистичките струи од крајот на минатиот век, со продирањето на позитивистичкиот начин на мислење во науката за општеството и филозофијата настанал обидот да за проучувањето на вредностите се тргне од становиште на емпириските, посебни науки. Во оваа смисла многу се карактеристични обидите на француските социолози Емил Диркем и Л. Леви Брил да објаснат во што се состои смислата на вредностите посебно моралните вредности. Е. Диркем и Л. Брил во теоријата за моралот истапуваат како противници на Кантовото учење за моралните вредности, Кантовото сфаќање за предметите и задачите на науката за моралот-етиката.

Спротивно на Кант, овие социолози тврдат дека етиката неможе да ги формулира принципите кои овозможуваат морално делување, т.е. морално однесување. Етиката за Диркем и Брил не е

²⁹ Павичевиќ В., *Основи етике*, Београд, 1967 год.

³⁰ Животиќ М., *Човек и вредности*, Просвета, Београд, сѐр.25-45.

теорија која зборува за тоа што треба да биде во сферата за моралниот живот, туку нејзина задача е да ги истражува моралните норми и вредности како објективни-општествени фактори. Вредностите како општествени факти за Диркем и Брил се пред се, норми, правила на однесување внесени во свеста на поединецот.³¹

Науката за вредностите (на пример етиката - наука за моралните вредности) има задача да ги проучува функциите на вредностите во рамките на дадената општествена структура. Етиката не може сама да ги нормира, ниту да ги оценува моралните вредности од гледиште на некои други принципи и норми, различни од оние кои даденото општество му ги наметнува на поединецот. Етиката спрема Леви-Брил неможе да биде нормативна наука. Таа само ги опишува актуелните веќе дадени морални факти, го опишува позитивниот моралитет како реалност која се состои од збир на правила, прописи и забрани зад кои стои одреден општествен авторитет, кој се наметнува. Секоја вредност-норма, е оправдана со самото тоа што постои. Освен оние што постојат, оние што важат, не е можно општеството да замисли некој друг систем на вредности.

Во позитивизмот на деветнаесетиот век се сметало дека критериумот за оценување на вредностите, извира од научната, социолошка и функционална анализа на позитивните норми. Меѓутоа, најопшт критериум за оценка на вредностите извира од едно имплицитно дадено општо-теориско гледиште, од идентификување на емпириска дадена состојба со една човекова реалност. Оваа функционалистички сфатена теорија на вредностите нема што да проценува, вреднува или нормира. Теоријата на моралните вредности на пример може да биде сфатена само како *"рационална вешиџина која јасно ги формулира нормиите на срединаџа, која ги ирифаќа или оифрла важечкиите правила на однесување."*³²

Едно од основните заеднички одлики на позитивистичката теорија на вредностите на XX век, без оглед на различните варијанти на овие теории, е тоа што теоријата на моралните вредности мора да се одрече од претензијата да ги вреднува, проценува принципите кои не се емпириски, позитивни вредности.

Спрема емативистичката теорија на вредности *"вредносните искази"* се експресија на индивидуални лични чувства и затоа немаат карактер на создајни искази. *"Коѓа тврдиме дека ова или она има вредност, ние ги изразуваме нашите лични чувства, а не некој факт кој би бил вистинит и коѓа нашите чувства би биле различни!"*³³ Спрема оваа теорија вредностите не се ниту вистинити ниту лажни. Оваа теорија спрема Расел претставува облик на учење кое се нарекува субјективистичка теорија на вредноста. Оваа доктрина се

³¹Исто.

³²*Bertrand Russell, Religion and Science, London, 1935, str. 231.*

³³Исто.

состои во тврдењето дека, ако двајца се разидуваат околу вредностите, тогаш тоа не е разидување околу било кој вид вистина, туку разидување во вкусовите.

Теоријата на вредностите (посебно етиката како теорија за моралните вредности) можна е само како техничка вештина, таа може да испитува како некоја цел, некоја вредност може да се оствари со помош на друга цел, но изборот и на едната и на другата цел неможе да се образложи. Вредностите овде се сведуваат на индивидуални желби, интереси, лични барања, избор на основни вредности со помош на кои се подредуваат усвојувањата на другите неопходни за остварување на основните вредности-ирационални фактори.

Според Рокич моралните вредности кои се во доменот на совеста и нивното кршење предизвикуваат чувство на вина, спаѓаат во групата на инструментални вредности. Во оваа група Рокич покрај моралните вредности ги сместува и вредности на компетенција, кои се во доменот на свеста и чие кршење предизвикува срам.

Првите обиди за проценување на моралните вредности биле сведени на посматрање на однесувањето од што се заклучувало за моралните вредности. Всушност во поранешните истражувања во област владеала заинтересираност за *"добројто однесување на децата"*. Основна цел на овие истражувања била да се одвојат нормалните деца и млади од оние што често правеле престапи. Само знаењето за доброто било пресудно усвојување на моралното правилно држење.

Овој труд претставува само мал придонес да се расветли што подразбираме под поимот морални вредности и како тие се изградуваат кај нашите средношколци.

3. ОПШТЕСТВЕНИ И ИНДИВИДУАЛНИ МОРАЛНИ ВРЕДНОСТИ

Една од основните карактеристики на човекот е што тој е општествено суштество, дека е роден за да живее заедно со другите. Човековата општественост всушност ја содржи противречноста меѓу индивидуата и родот, која што никогаш неможе да се укине, но може да се усклади.

Секој човек е индивидуа, значи посебност и различност, но истовремено и носител на човечката суштина. Всушност, човекот може да ја потврди својата човечност само преку својата индивидуалност во општествената пракса.

Природата на вредностите е аналогна на антрополошката природа на човекот. Индивидуата е носител, творец и реализатор на вредностите, кои во општеството важата како индивидуални и независни од ставот на поединецот. Како што нема индивидуи без општество, така нема ни индивидуални вредности без општествени и обратно.

Сите вредности имаат индивидуална и општествена компонента; во науката на пример постои индивидуален и истражувачки акт и општествена верификација, во моралот-индивидуална свест и општествени норми, во уметноста-индивидуална креативност и суд на критиката и публиката.

Најголема и општествена и индивидуална вредност е личноста. Некои од човечките вредности претежно се индивидуални, но ниедна не е целосно не општествена. Човекот, доаѓајќи на свет, затекнува одреден систем на вредности, кои ги прифаќа во периодот на обликувањето на својата личност и создава нови вредности. Но, секоја епоха врши вреднување на постојните вредности и индивидуата е ставена во позиција на избор и дилема. Општествените вредности се именител на заедничките интереси и потреби на индивидуите како што се на пример: безбедноста, законитоста, толеранцијата, довербата, еднаквоста, слободата и мирот. Општествените вредности не се непроменливи, постојат и важечки еднаш за секогаш, но секогаш може да се зборува за трајни општочовечки вредности, бидејќи *ако постои човечка природа која во историските ситуации различно се манифестира, постојат постојани и човечки вредности чија што смисла се манифестира на особен начин во конкретните услови.*³⁴

Тановиќ индивидуалните вредности ги сфаќа како особина на карактерот, добродетели и оригиналности кои со својата конкретност не се вклучуваат без остаток во општиот - општествен стандард на вредностите. На пример тоа се интелектуалната љубопитност,

³⁴Тановиќ А., *Вредности и вредновање, Прилог истражувању аксиологије, Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1972, стр.44.*

уметничката креативност, меѓучовечката наклоност, достоинството, честа, личната среќа и слично. Индивидуалните и општествените вредности се меѓусебно условени и меѓусебно се претпоставуваат. Доколку се спротиставени и запоставени тогаш можни се конфликти. Такви се случаите на пример кога безбедноста на заедницата доаѓа во судир со личната слобода на граѓанинот.³⁵

Каде што индивидуалните вредности не можат да дојдат до израз, иницијативата е намалена и општеството стагнира. Тогаш кога општествените вредности не се почитуват, индивидуата се изолира и општеството е во опасност на дезинтеграција, бидејќи доживувањето на заедничките вредности најсилна кохезиона сила на заедницата.

³⁵Исто.

4. МОРАЛНИТЕ ВРЕДНОСТИ КАЈ МЛАДИТЕ И НИВНИОТ РАЗВОЈ

Проблемите на моралните вредности се доста сложени, поготово во теориско-истражувачките димензии кој се поврзани со наставната теорија и пракса. Секоја единка на некој начин е одредена со својата биолошка природа, место и време во кое живее, но освен тоа е многу богата со своите развојни-потенцијални можности и морални определувања. Секое време и секој општествен систем развива свои вредности што институционално ги пренесува. Во тој систем на институционално пренесување на вредностите спаѓа и училиштето, самите наставни планови и програми, наставните методи и наставните сретства посебно учениците.³⁶

Во поранешните истражувања во ова област владеела заинтересираност "за добротото однесување на децата". Основна цел на истражувањата била да се одвојат нормалните деца и млади од оние што често правеле престапи. Само знаењето за доброто било пресудно за усвојување на правилното морално владеење.

Првите строго разумски основи на однесувањето се јавуваат после трудовите на Сигмунд Фројд, кога првпат главен предмет на интересирање станува "етичкото однесување на етичкиот индивид" и прилагодување на поединецот на очекувањата на една култура.

Но, во триесетите години од овој век со појавата на трудовите на швајцарскиот психолог Жан Пијаже почнува да се посветува поголемо внимание на развојот на моралноста.

"Когнитивниот", вршејќи испитувања за моралното судење на личноста на различна возраст и различна култура нашле дека развојот е основен етички факт и затоа велат дека секое сфаќање за тоа што моралното судење треба да мора да се заснова на адекватно знаење што тоа претставува. Се поставува прашањето дали истите експерти сметаат дека фактите и вредностите се поврзани и дали нивните наоди го докажуваат постоењето на универзалниот редослед на моралниот развој во различни култури? Затоа се вели дека адекватната психолошка теорија зашто децата се движат нагоре од еден до друг стадиум и адекватното филозофско објаснување зашто повисокиот стадиум е поадекватен од понискиот е една иста теорија усмерена во различни правци.

³⁶Морално и етички однесување, Зборник број 9, Институтот за педагошки истражувања, стр. 309.

Во Јунговата теорија основен етички факт е "свесноста".³⁷ Тој станува знак за еднакво помеѓу моралноста и свесноста, а развојот на моралноста, би бил напредување од примитивната свест до совршената зрела свест. Ова гледиште се разликува од когнитивистичкото главно по тоа што второто јасно зборува за развој на судењето и мислењето.

Според кажаното, психолошките наоди можат да помогнат за расправата околу релативизмот и универзализмот. На пример ако се покаже дека постои строго утврден, фиксиран редослед на степени на развој на моралното мислење, односно идеали, совест или владеење, тогаш тоа за етиката би значело психолошка потврда на антирелативистички ставови. Некои наоди зборуваат дека стадиумите се јавуваат по одреден редослед, некои не можат да се прескокнат ниту пак редоследот може да се смени, што значи дека постојат универзални форми на развој на моралното мислење.

Нивните содржини можат да се препишат на влијанието на културата, семејството, личното искуство и тие се релативна работа. На пример, ако е утврден редоследот на развојот на моралното мислење, дека прво се јавува морална хетерономија, а потоа морална автономија, тогаш тоа е доказ дека нешто во нас во добар дел е одговорно за развој на моралноста и дека тоа е работа на внатрешното созревање и организација на личноста, што не е исклучиво дело на средината и не е релативна работа, иако содржините на мислењето и самите идеали се разликуваат од култура до култура.

Ако се потврди дека развојот на моралното мислење завршува со највисок облик познат под името "начелна моралност" и дека развојот на идеалот се издига било со него идеалот како личност (причина) која тежнее накај "трансцендентално добро", како вели Ван Дал, или пак со губење на идеалот, тоа е потврда дека не е релативно како младите ќе мислат на одредена возраст, односно изборот на вредноста и идеалот на поедина возраст зависи од нешто во луѓето, за кое Пијаже зборувал уште 1932 година.³⁸

За моралниот развој може да се зборува подеднакво како и за физичкиот, интелектуалниот или развојот на чувствата. Накратко кажано од примитивните, неиздеференцирани основи кои ги имаме после одвојувањето на детето од мајката, со текот на времето се развива и диференцира зрела единка со истенчени погледи за она што е добро и за она што е лошо. Развојот во некои современи учења е земен како "факт", а некои истражувачи му доделуваат статус на "основен етички факт" и доаѓаат до сознание дека воедно

³⁷Jung C.G. str. 162. (Миочинович-Појовиќ, Моралне вредности деца и младих и нивов развој)

³⁸Piaget, *Moral Judgment of the Child*, Routledge and Kenon Paul, London, 1960 god.

претставува цел за моралното воспитување. Се вели дека да не е развојот нема да постои ниту етичкото "требa", се ќе биде замрзнато, закочено, на едно ниво на мислење и однесување.

Вредно е да се разгледа учењето за егоидеалите (психоанализата) од една страна и когнитивистичкото толкување за развој на моралното мислење (когнитивно-развојната теорија) од друга страна, бидејќи од овде може да се види главниот современ начин на истражување за моралноста. Всушност, станува збор за "моралната внатрешина", и за развојот за егоидеалот и моралното мислење.

Што се однесува до дефиницијата за моралноста, психолозите велат дека моралноста треба да се испитува од "внатрешно", во човековата личност или пак треба да се трага по внатрешните регулатори на моралното однесување. Значи, се настојува моралноста да се дефинира првенствено со термините за "човековата внатрешност". Тоа јасно се гледа од зборовите на Пијаже: "секоја моралност се состои од систем на правила, а во суштина моралната требa да се бара во почитувањето на една единка го бара од неа правилa". Друг пример е гледиштето на Јунг дека моралниот закон е "психички факт", значи внатрешна работа па дури потоа надворешна.³⁹

Значи, моралноста се едно дали е наречена супер его, совест, идеал, морално мислење или кое било друго име се зема во многу психолошки трудови како низа културни правила, или како усвоени правила за меѓучовечки односи кои се внатрешна работа на секој поединец било да се интернализирани или да се дело на внатрешната организација на личноста.

Можно е да се разликуват три вида на истражувања на вака одредената "внатрешна моралност": во посредство со чувствата, однесувањата, и судењата.⁴⁰ Во прашање се значи аспектите на личноста, а не надворешните меѓучовечки односи. Всушност, моралноста се "редуцира" на внатрешни фактори-емоции, претстави, инстинкти, судења и т.н., а не на надворешни фактори како што се институциите, групите, културата. Се разбира дека ова истражување на "внатрешноста на моралноста" не е целовито, како што не е ниту истражувањето само на надворешните фактори и околности. Меѓутоа, сведувањето на истражувањата само на една област засега е нужно поради непостоење на средства со кои одеднаш би се опфатиле факторите и на двете области.

Теориски претпоставки за овие начини на проучување на моралноста даваат психоаналитичката, бихевиористичката и

³⁹ Piaget, *Moral Judgment of the Child*, Routledge and Kenon Paul, London, 1960.

⁴⁰ Kohlberg L., *Development of Moral Character and Moral ideology*, New York, 1964, str. 383.

когнитивистичката теорија. Можат да се испитуват и архетипските основи на моралноста, но тие испитувања се долготрајни, тешки и сеуште мошне ретки.

Истражувањата во овој труд ќе бидат насочени кон проучувањето за тоа како децата и младите судат за сопствените постапки, со цел да се виде изградувањето на моралните вредности кај нив. Всушност тоа ќе биде еден когнитивистички пристап на проблемот.

5. ВОСПИТАНИЕТО И МОРАЛНИТЕ ВРЕДНОСТИ

Живееме во време кога науката го прославува својот голем и брз развој. Нема повеќе сомневања дека духот на научната работа се повеќе ќе преовладува и во училишниот и надвор од училишниот живот на младите: духот на самостојно откривање на вистината, објективно спрема оправдани синтези, духот на темелност, истрајност и.т.н. Развојот на општествената наука може нашиот млад човек да го хуманизира. Меѓу науките за човекот спаѓа и педагогијата.

Големата афирмација на педагошко-научните дисциплини многу допринела за оригинално барање на психичкиот лик на нашиот ученик, адолесцент и неговото место во општеството. Но, оваа вистина никогаш не може да биде осамена, бидејќи таа вистина е само дел од вистината за човекот.

Животот на современата младина е сам по себе толку дијалектичен што можат да го задоволат и формираат само напрегнатоста и свесното приближување до интегралната вистина за човекот-антрополошката вистина.

Педагошката работа би требало во целост да ги следи сите промени во животот на човекот и да се соочува со сите противречности кои ги раѓа нашето општество и неговиот многу динамичен систем на вредности.

Во вистинската воспитна работа би требало се повеќе да се ангажираат разни општествени организми и поединци, живи носители на нашите општествени квалитети и тоа не толку со зборови, колку со дела кои се најдобар доказ за воспитната одговорност.⁴¹

Моралното осудување на младите, го повлекува со себе прашањето за успешноста и присутноста на моралното воспитување во семејството, училиштето, младинската организација и.т.н.. Поради тоа што училиштето со својот стручен-педагошки кадар е свесен воспитен фактор, главната одговорност за воспитувањето на младите му се препишува нему.

Во оваа смисла голема одговорност за воспитувањето останува во училиштето. Поврзано со воспитните фактори на семејството и младинската организација може навистина да допринесе во воспитувањето. Но, училиштето претставува само дел од општествениот живот, така да обликувањето на младиот човек во училиштето претставува само дел на целокупната општествена дејност, која спонтано, но ефикасно и трајно и најшироко ги обликува младите луѓе.

Светот е се повеќе отворен. Младиот човек ги доживува односите на целиот свет, што не се секогаш во склад со она на што

⁴¹Морално воспитување младих, Савез педагошких друштва Југославије, Београд, 1968, стр.76.

училиштето учи. Организираниот воспитен процес добива поинакво место и цена. Ефикасен е само ако од тој живот произлегува младиот човек, ако во сите димензии го открива и разбира. Но ова поради општествените противречности, поради неускладеноста на стварноста, нееднаквоста на теоријата и праксата е мошне тешко. Свесно и спонтано, воспитното делување мора да биде врамнотежено или пак да постојат извесни напори тоа да се врамнотежи.⁴²

"Да се познаваат бидејќи вредностите кои ги усвоила младата генерација денес, значи да се познаваат главните цели за кое едно општество ќе се бори утре".⁴³ Оваа мисла можеби најдобро ја покажува важноста и потребата од проучување на вредностите кај младите. Од една страна укажува на значајната улога на младите во општеството како носители на неговата иднина, а од друга страна на важноста на моралните вредности што тие ги усвојуваат.

Особено во втората половина на XX век се зголемува и проширува интересот за проучување на оваа проблематика. Д. Пантџик наведува повеќе причини за таквата состојба: преовладување на ставот дека нема вредносно неутрална наука, поимот вредност е поекономичен, "динамичен", "центрирален" на емпириски истражувања од сродните појави, вредностите овозможуваат подобро предвидување на однесувањето, можеби затоа што се стабилни диспозиции, тие се вградени во сите нормативни поими, Нивното користење овозможува човекот да се набљудува како активно, самосвесно и кон одредени цели и идеали насочено суштество, со истражување на вредностите кај младите се овозможува стекнување на знаење за формирањето на диспозициите на личностите воопшто.⁴⁴

Иако досегашните истражувања на овој проблем биле главно од социолошки или психолошки аспект сепак се повеќе се доаѓа до сознание дека најоправдан е интердисциплинарниот пристап во проучувањето. Вредностите се "општествен" општествен феномен, кој навлегува во сите пори на егзистенцијата, тие се иманентно човечки феномени, па според тоа со него треба да се бават сите хуманистички науки. "Тајната на човекови, смислата на вредностите на неговиот живот не ги држи ниедна од нив, иако се од помош на комплексниот

⁴²Морално васпишување младих, Савез педагошких друштва Југославије, Београд, 1968, стр. 78.

Панџик Д., Вредносне ориентације младих у Србији, Истраживачки изд. центар, ССР Србије, 1981, стр. 12.

⁴³Исто.

⁴⁴Панџик Д., Вредносне ориентације младих у Србији, Истраживачки изд. центар, ССР Србије, 1981, стр. 12.

иаи, на неговото сџанување човек, иио е крај и цел на секое воспитување".⁴⁵

Педагошкото истражување на вредностите, посебно на моралните вредности, е од суштествено значење за воспитувањето на младата генерација. Педагогијата има задача да ги запознава формира и менува вредносните ориентации. Таа, исто така ги користи вредностите во проектирањето, планирањето и реализирањето на воспитните идеали, цели и модели. Како интегрирачки фактор на личноста, како *"темелна животно ориентација"* вредностите се силни мотиви и насочувани на секој поединец кој му овозможуваат формирање на неговиот лик, а за ова педагогијата како наука за воспитувањето мора да води сметка. Без вакви истражувања и без разработен вредносен систем непосредните воспитувачи немаат нужни ориентири во својата работа на воспитно насочување кои би им помогнале на младите да обликуваат развиен и кохерентен вредносен систем. Значи, неопходно е да се има јасна слика за вредностите и за вредносните димензии, бидејќи без тие знаења воспитувањето тече спонтано и случајно, а не плански и осмислено.

Од аспект на теоријата на воспитувањето вредностите треба да се разгледуваат како еден од битните начини на конкретизацијата, операционализацијата на целта на воспитувањето. Воспитната цел е многуслојна појава што произлегува од полифункционалноста на човечкото суштество. Затоа таа и се конкретизира на различни начини, а не само на еден. Еден од критериумите на разработка на целта на воспитувањето, наоѓаме токму во разработката на системот на вредностите. Ако се изостри вредносната разработка, на воспитната цел, се останува на позиција на формализам со невозможност за определување на подрачјата на воспитното делување.

Основно прашање во концепцијата на целта на воспитувањето е јасно прецизирана во односот меѓу вредностите-цели и вредностите-средства. Доколку јасно не се дефинираат целните вредности, концепцијата на инструменталните вредности останува апстрактна. Затоа секогаш мора да се поставува прашањето за што (или за кого) да се воспитува одговорна, креативна, храбра, слободна личност, во спротивно одговорноста, креативноста и слично можат да се инструментализираат во која било насока. Меѓутоа денес останува прашањето за вредносната разработка на воспитната цел: Кој се всушност целните вредности кон кој треба да се стремиме? Како да се воспитуваат младите во услови на целосно напуштање на еден целосен вредносен систем доминантен со децении и во воспитниот процес и во услови на сеуште не изграден нов систем.

Вредностите претставуваат основа на човековото однесување и имаат голема улога во развивањето на определена структура на

⁴⁵Чокорило Р., *Породични одгој и вредносне ориентации ученика, ИКТП, Сарајево, 1990, стр.87.*

меѓучовечки односи. Проблемот на вредностите и вредносното формирање на младиот човек особено значење и важност добива во современи услови на живеење кои се обележани со значајни општествено-политички промени, а со тоа и со нагли промени на вредностите.

Со оглед на фактот што на воспитувањето му е иманентна идејата на целта, развојот и напредокот на човекот, на она што човекот би требало да биде, воспитувањето е нераскинливо врзано со категоријата на вредноста и смислата на животот. Оттаму теоријата на воспитувањето е незамислива без цврсто втемелување врз сознанието за вредностите и смислата на човековата егзистенција.

Повеќето науки кои се занимаваат со вредностите не прават разлика меѓу вредностите кои се појавуваат како фактори на општествениот живот и оние вредности што се појавуваат како радикални можности и стремежи на човекот самиот себеси да се реализира. Меѓутоа ова разликување *"нема само формално, туку и висштинско определувачко значење и улога во однос на висштината практика и теорија"*.⁴⁶ Суштинско е прашањето дали да се тргне од постојните општествени вредности и на тој начин воспитувањето да се инструментализира, односно воспитното влијание да биде насочено кон усвојување на вредностите дедуцирани од една или друга идеологија, или пак, воспитувањето да се определи тргнувајќи од општите универзална, општо човечки вредности. Времето во кое живееме и промените кои го обележуваат ја афирмира тезата дека *"најверодостоен начин за осмислување на воспитувањата ... е оној што цели и средствата на воспитувањата и сите конкретни објекти на нивната појавност ги подложува на перманентна критика од гледиштето на општочовечките, универзални вредности"*.

Неоспорно е дека во младоста се изградуваат вредностите кои ќе претставуваат основа во подоцнежниот живот на човекот. Токму затоа, од огромна важност е улогата на сите воспитни фактори во разбирањето, помагањето и поттикнувањето на младите за да можат што побезболно и без поголеми конфликти да ја пребродат оваа најбурна фаза од животот.

Всушност, во тоа е суштината на воспитувањето: да биде *"помош за развивање на човечките вредности, пред сè на оние моралните"*.⁴⁷

⁴⁶Рафајќ Б., *Автономната вредносна свесно-темелна преиспитивка на воспитанието, во Идејната функција на воспитно образовната работа во современи услови, Скопје 1989 год., стр.74.*

⁴⁷Исто стр.75.

постоела, не постои, ниту некогаш ќе постои човечка заедница во која не би биле одредени барем некои норми, некои правила спрема кои се управуваат и уредуваат човековите постапки.

Моралот содржи одредени обичаи, прописи, норми, категории, идеали како ненapiшани регулативи кои се наметнуваат на поединците или на цели маси со својата обврзаност за делување, однос, постапување, со еден збор за одреден облик на живот во постоечката заедница или општество.

Психолошката дијагностика на моралот се користи со наодите за елементи на моралност или нејзини димензии кои се многубројни и разновидни. Тоа се: морални вредности, морални судови, морален персонализам, морален динамизам, морално однесување, морални навики, морални норми, морални санкции и друго.

Вредноста како филозофски поим означува цели, начела или остварување на човековите сознajни естетски норми и морални дејности или стремежи низ кои најпотполно се изразува социјалната човекова природа. Највисоки такви вредности се: идеали, вистина, добрина, убавина.

Човекот е живо суштество и станал човек, благодарейќи на заедничкиот живот и работа во општеството. Животот во општеството бара одредени односи кои се создаваат во текот на заедничката работа и живеење. Тие односи делумно се регулираат и со морални норми.

Значи, човекот во практичната активност го изградувал својот однос кон другиот човек, кон општеството и себе. На тој начин се создавале моралните норми и останатите норми на регулирање на меѓучовечките односи на одреден степен на општествениот развој. Моралните норми се создавале и развивале како ненapiшани општествени правила. Меѓутоа, иако биле стихиски создадени имале сила на обврска која мора да ја почитува секој припадник на одредена општествена заедница. Според тие морални норми поединецот го обликува својот карактер и го ускладува своето однесување. Моралните норми не ја регулираат самопостоечката состојба туку изразуваат барање да се биде подобар. Тие го регулираат и начинот на кој треба да се почитуваат правата на другите и го истакнуваат барањето да се работи на унапредување и развој на заедницата во која личноста живее и работи, да се биде спреме себе морален и искрен, да се работи на подигање на културата и т.н. . Моралните норми ги поставуваат обврските и според она што мора да биде, а не само според она што е.

Со развојот на човечкото општество се менуваат и моралните норми. Така со создавањето на секоја нова општествено-економска формација се формираат и други морални норми, а старите ја менуваат својата содржина или се надминуваат како конзервативни и назадни затоа што го влечат општеството назад и служат за зачувување на општествените односи на старото општество.

Објективните морални норми можат да бидат изразени во облик на посебни морални кодекси на кои се дадени одредени барања и правила кои ги обврзуваат членовите на заедницата на одреден начин на однесување. Моралниот кодекс опфаќа повеќе начела: грижа на секој за чување на општествените вредности; висока свест за општествените должности; чување на општествените интереси; хуман однос и взаемно разбирање, љубов меѓу луѓето, праведност, морална чистота, едноставност и скромност во животот, љубов спрема семејството, грижа за воспитување на децата, не согласност и не помирливост со неправдата, непоштестноста, кариерата...

Спрема тоа, моралните односи, моралот на едно општество, не можеме да го вреднуваме спрема задолжителните идеи и начела, туку пред се на темелите со тоа какви односи се создадени меѓу луѓето, кои морални идеи се прифатени во животот и колку начела кои се прифатени се остварени.

Во неразделна врска со моралните норми е моралниот суд. *Со моралниот судење го одбележуваме ставот, односот на општеството или поединецот спрема постојатите кои имаат морално значење.*⁵¹ Во него се огледа ставот на заедницата према постапките на поединците или цели општествени групи. Тие ставови можат да бидат позитивни или негативни. При донесувањето на моралниот суд важно место зазема личната одговорност. Во своите морални судови ја изразуваме и својата морална личност. Моралното судење повлекува со себе и морални санкции. Постојат низа морални санкции според тоа како и на кој начин се нарушуваат моралните норми. Она по што се разликува и она што е најспецифично за моралната санкција е тоа дека таа покрај надворешните има и внатрешни страни. Тие внатрешни страни се засноваат на совеста на прекршителот. Токму *грижата на совеста* е таа санкција која постои само во моралот. Совеста е облик на обединување и субјект и објект на оценки, судија и оној кој е повикан на одговорност-во една иста личност. Во себе ги вклучува емотивните, волевите и интелектуални моменти. Значи, совеста е морална самосвест, свест за нашата морална вредност и вредноста на другите.

Моралот ги регулира секојдневните односи на луѓето во тек на човечкото заедничко живеење. Со развој на моралот, во зависност на движењето на општеството раснела и човековата морална свест па се доаѓа до размислување за моралната пракса, за начинот и целта, причините на моралните постапки. Луѓето барале објаснување за причините кои го условувале нивното постапување на еден, а не на друг начин, зашто исчезнале старите, а се развиле нови морални норми, заради што важат едни морални норми во една, а други во друга човекова заедница и т. н..

⁵¹ *Истиот стир.* 46.

Сето ова влијае на појавата на етиката како теорија на моралот. Зборот *етика*, доаѓа од грчкиот збор *етџос* - што значи обичај, начин на однесување; *етџикос* - морален. Тоа значи етиката е наука за моралноста, за моралот како облик за општествената свест.⁵²

Етиката се занимава со прашањата за унапредување на моралната пракса, научно обликување на морални норми, укажува на условеноста на моралот со постоечките општествено-економски односи и на меѓусебната зависност на моралот и други облици на општествена свест, настојувајќи да го одрази односот меѓу апсолутното и релативното во моралот, односот на нужност и слобода на волјата, односот на цел и средство во моралот.

Етиката поставува и предлага некои научно критериумско прифатливи морални норми за подобрување и унапредување на односот меѓу луѓето. Се работи за одредени морални својства, категории и норми, морални правила и начела, морални идеали, според кои луѓето треба да живеат. Станува збор за норми на човекот, како средства за помош на кои се остваруваат етичките идеали и со помош на кои се образложуваат и формулираат разновидните конкретни должности на човекот.

⁵²Вукасовиќ Анѓе, *Морални одџој*, Свеучилишна наклада, Либер, Загреб, 1977 год. сѝр. 48.

3. ЦЕЛ И ЗАДАЧИ НА ИСТРАЖУВАЊЕ

Основна цел на истражувањето е да се направи анализа на проценувањето на моралните постапки на учениците на добри и лоши; анализа на проценувањето на причините од добрите и лоши морални постапки; одредување на промените на проценувањето на моралните постапки на добри и лоши на возраст од 15-18 години; одредување на промените на проценувањето на причините на добри и лоши на возраст од 15-18 години; одредување на разликите во проценувањето на моралните постапките на добри и лоши, во зависност на полот на учениците; одредување на разликите во проценувањето на причините на добри и лоши, во зависност на полот на учениците; да се утврди колку и како воспитно-образовниот процес влијае врз изградувањето на моралните вредности на учениците.

Во согласност со дефинираната цел ги поставивме следниве задачи во истражувањето:

1. Да се утврди проценувањето на моралните постапки на учениците на добри и лоши;
2. Да се утврди проценувањето на причините кои се предизвикани од добрите и лошите морални постапки;
3. Да се утврдат промените во проценувањето на моралните постапки на добри и лоши, на возраст од 15-18 години;
4. Да се утврди проценувањето на причините за добрите и лошите морални постапки на возраст 15-18 години;
5. Да се утврдат разликите во проценувањето на моралните постапки на добри и лоши во зависност од полот на учениците;
6. Да се утврди проценувањето на причините за добрите и лошите морални постапки во зависност од полот на учениците;
7. Да се утврди колку и како воспитно-образовниот процес влијае врз изградувањето на моралните вредности на учениците.

4. ХИПОТЕЗИ НА ИСТРАЖУВАЊЕ

1. Претпоставуваме дека проценувањето на моралните постапки на добри и лоши се разликува во зависност од возраста на испитаниците.

2. Претпоставуваме дека причините за добрите и лошите морални постапки зависат од возраста на испитаниците.

3. Претпоставуваме дека проценувањето на моралните постапки на добри и лоши зависи од полот на испитаниците.

4. Претпоставуваме дека проценувањето на причините за добрите и лошите морални постапки зависи од полот на учениците.

5. Претпоставуваме дека квалитетот на воспитно-образовниот процес влијае врз изградувањето на моралните вредности кај учениците.

5. ВАРИЈАБЛИ НА ИСТРАЖУВАЊЕ

Независна варијабла во истражувањето ќе биде полот и приближната просечна возраст од 15-18 години кај учениците од I до IV година во средните училишта.

Зависна варијабла во истражувањето ќе биде проценувањето на моралните постапки на добри и лоши и причините за добрите и лошите морални постапки.

6. ПОПУЛАЦИЈА И ПРИМЕРОК НА ИСТРАЖУВАЊЕ

Популацијата на истражување на моралните вредности кај учениците е одредена со самиот назив на темата. Значи популацијата ја сочинуваат учениците од I, II, III и IV година од две средни училишта на подрачјето на општина Штип.

Изборот на испитаниците е извршен во три фази.

1. Избор на примерок на училиштата,
2. Избор на класови,
3. Избор на ученици

1. При изборот на примерокот од училишта се раководеме од тоа што постојат разлики во нивото на Општото образование, нивото на стручното образование, содржините кои се обработуваат и начините на воспитно-образовната работа во гимназиите и средните стручни училишта.

Од четири средни училишта на подрачјето на општина Штип во примерокот на истражување ја зедовме гимназијата "Славчо Стојменски" и стручното техничко училиште "Димитар Мирасчиев".

2. Во другата фаза во формирањето на примерокот на истражување од сите класови во двете избрани средни училишта, со случаен избор, избравме по еден клас од I, II, III и IV година. Со оваа постапка е формиран примерок од осум класови.

3. Во примерокот на учениците, се земени сите ученици од осумте избрани класови.

7. МЕТОДИ, ТЕХНИКИ И ИНСТРУМЕНТИ НА ИСТРАЖУВАЊЕ

При испитувањето на изградувањето на моралните вредности на учениците во средното образование е користена дескриптивната метода.

Од постапките се применети анкетирање, анализа на педагошка документација и систематско набљудување.

Од инструментите е применет анкетниот лист или прашалник и протокол на снимање на класниот час.

Опис на инструментите

Податоците во ова истражување се собирали со анкетен лист или писмен прашалник (даден во посебен прилог) кој е ист како и во истражувањето на Поповиќ Б. и Миочиновиќ Љ. спроведено во 1973 година и кој е така конструиран да без промени се користи на различни возрастни категории.

Од испитаникот се бара да наведе по две свои постапки кои ги проценува како добри и две кои ги проценува како лоши. Покрај тоа треба да каже зошто наведените постапки се добри или лоши. Се претпоставува дека вака конструираниот прашалник ќе го наведе испитаникот да ги објасни своите ставови, односно да го изнесе своето мислење за исправното или неискравното на својата конкретна, а не замислена туѓа постапка.

Упатството за работа во прашалникот е стандардизирано, но потребно е да се нагласи дека прашалникот е анонимен, односно испитаниците треба да наведат само пол и година на раѓање, без други податоци кои би ги идентификувале пред наставникот или други личности. Ваквиот прашалник на испитаникот му дава потполна слобода при изборот и начинот на објаснување, а субјективноста на испитувачот е сведена на минимум.

Од поставените десет прашања од посебна важност за ова истражување се следниве прашања:

1. Што си сторил за што мислиш дека е најдобро од се што досега си направил?

(Се едно е што е што, само нека биде нешто за што ти мислиш дека е најдобро).

2. Сега наведи што уште си направил за што ти мислиш дека исто така е добро?

Зошто мислиш дека е добро?

3. Што си сторил, за што ти мислиш дека е најлошо од се што досега си направил?

(Се едно е шито е шито, само нека биде нешто за шито шито мислиш дека е најлошо. Слободно напиши бидејќи никој нема да знае шито си напишал).

Зошто мислиш дека тоа е најлошото од сè што досега си сторил?

4. Сега наведи што уште си направил за што ти мислиш дека е исто така лошо?

Зошто мислиш дека е лошо?

Смислата на добиените одговори и нивната целосност се одредува во контекстот со преостанатите прашања. Одговорите на овие прашања се земени како издвоени единици кои се класифицираат во логички смислени категории.

Одредени се четири општи видови на категории во чии состав се наоѓаат повеќе подвидови на категории.

Општи видови на категории се:

1. категорија *добри постојайки*,
2. категорија *лоши постојайки*,
3. категорија *причини за добрите морални постојайки*,
4. категорија *причини за лошите морални постојайки*.

Протоколот на снимање е извршено од 01.01. до 01.04. во учебната 1994/95 година. Со протоколот на снимање на класниот час се констатира реализирањето на задачите на моралното воспитание на истиот. Протоколот на снимање содржи осум проблеми со кои ќе се види дали за моралните проблеми посебно се дискутира на класните часови.

8. СТАТИСТИЧКА ОБРАБОТКА НА ПОДАТОЦИТЕ ОД ИСТРАЖУВАЊЕТО

Статистичката обработка на податоците започнува тогаш кога со извршената класификација во понапред изнесените категории се преминува по пресметување на фреквенција и процент на застапеност на испитаниковите категории $P \frac{f}{N} \cdot 100$ и извршено рангирањето на категориите според добиените фреквенции за сите возрасти посебно и рангирање според добиените фреквенции за сите возрасти заедно, со цел да се добие преглед за зачестеноста со која се јавуваат категориите постапки и причини нивниот процент како и позицијата што ја зафаќаат.

Хипотезите се тестираат со *временска серија т.е. динамична анализа на тренд*.

Анализата на *временски серии* се користи кога треба да се утврдат правилностите и законитостите во варијациите во една појава во тек на одреден временски период.

Под *тренд* се подразбира развој на тенденцијата на промена на појавите на долг рок, изразени како функција на време.

Во ова истражување трендот го олеснува донесувањето на заклучокот за развој на испитуваната појава затоа што овозможува да дознаеме кои морални вредности се доминантни и на која возраст, како и дали фреквенцијата на нивното јавување се намалува или зголемува во тек на развојот, во зависност од што трендот може да биде позитивен или негативен.

Имено, доколку одредена категорија се намалува во тек на возраста, односно се намалува фреквенцијата и процентот на нејзиното јавување за оваа категорија се вели дека има негативен тренд, а доколку фреквенцијата на јавување на категоријата и процентот се зголемува во текот на возраста, тогаш за таквата категорија велиме дека има позитивен тренд.

За пресметување на линеарниот тренд во ова истражување беа користени следниве нормални равенки.

$$\sum y = an + b \sum x$$

$$\sum x^2 = a \sum x + b \sum x^2$$

$$y_c = a + bx$$

каде што:

X - Независна варијабла (возраста, односно класот);

Y - зависна варијабла (промените во проценките на секоја постапка и соодветната причина);

Y_c - линеарен тренд;

a - параметар, појдовна величина и функцијата;

b - параметар, аголен коефициент на трендот т.е. нагиб на линијата која ја означува висината на сталниот прираст или опаѓање на серијата;

(Вредностите на параметрите **a** и **b** се добиваат со решавање на равенките)

N - се означува бројот на парови скорови.

Пресметувањето на корелацијата на рангови е извршена преку пресметување на разлика помеѓу рангови - ранг корелација или Спирманов коефициент на корелација. Се пресметува со следнава формула:

$$r_s = 1 - \frac{6 \sum D^2}{N(N^2 - 1)}$$

⁵³Обрадовик С. и Сенић М., *Основи статистичке анализе*, Научна књига, Београд, 1959 година.

каде што:

R - кофициент на корелацијата пресметан од разлика помеѓу рангови;

D - разлика помеѓу рангови;

ΣD^2 - збир на квадрати на разлики помеѓу рангови;

N - број на парови скорови.

8. АНАЛИЗА НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОД ИСТРАЖУВАЊЕТО

Пред да се помине на разгледувањето на добиените резултати во ова истражување и нивна анализа треба да се имаат предвид некои ограничувања на истражувањето.

1. Моралните постапки и причините за добрите и лошите морални постапки не се целосно дефинирани и се чувствува извесна субјективност.

2. Непотполната дефинираност се однесува и на моралните вредности. Во ова истражување е направен само обид за нивно определување затоа што потполното дефинирање би барало поцелосно и посигурно познавање на интелектуалните и емоционалните страни на личноста на ученикот и познавање на надворешните околности.

3. Исто така поимите добро и лошо не се однапред определени. Имено, самиот испитаник по свој слободен избор ќе определи што е добро односно лошо.

Категоријата *добри постапки* ја сочинуваат следниве подвидови категории:

- **Извршување на добиени задачи од родителите:** тоа е име на категорија во која се класифицирани одговорите од кои се гледа дека учениците некоја постапка ја сметаат за добра само доколку возрасните (родителите) сметаат дека е добра (примери од добиени одговори: *Најдобро нешто што сум направил е што и помагам на мајка ми во чистењето; Најдобро нешто што сум направил, е што постојано ѝ слушам родителите и си ѝ исполнувам обврските кон нив.*)

- **Физичко-материјална помош:** тоа е категорија во која се класифицирани одговори кои се однесуваат на укажана помош од материјален вид (примери од добиени одговори: *Учеситував во доброволна акција за собирање на пари за ученик кој требаше да оди на операција во странство; На едно сиромашно девојче му дадов мој стари алишта;*)

- **Психолошко-социјална помош:** тоа е категорија во која се класифицираат одговори кои се однесуваат на респектирањето на една поинаква помош од претходната (примери од добиени одговори: *Најдобро што некогаш сум направила е што и дадов поддршка на другарка ми кога најмногу и требаше; Ја постојувал бабаа од*

соседсѣвойю зайюа нѣю бѣше осамена и немаше со коѣо да разѣовара;)

- **Враќање на загубени работи:** тоа е категорија во која се класифицирани одговори кои се однесуваат на враќањето на работи кои биле загубени (примери од добиени одговори: *Најдов ѝаричник и му го однесов на милиционерот; Ја најдов параквицата на друѓарка ми што ја заборавила кај нас и ја враќив;*)

-Помош и нега на животните: тоа е категорија во која се класифицирани одговори кои се однесуваат на грижата за животните (примери од добиени одговори: *Го најдов кучејќо со скриена нога и го однесов дома; На врајчејќо Марко му осјавив широки од леб;*)

- **Успех во училиштето:** тоа е категорија во која се класифицирани одговори во кои се придава важност на успехот постигнат во училиштето (примери од добесните одговори: *Најдобројто досега ишшо сум сшорил е ишшо сум одличен; Прекрасно чувсшное е да си најдобра во класош;*).

- **Почитување на редот во училиштето и дома:** тоа е категорија во која се класифицирани одговорите во кои може да се забележи посебна почит кон редот во училиштето и дома (примери од добиените одговори: *Ги слушам родителите, професорите и сум дисциплиниран ученик; Не правам неред и ѓужви во училиштите.*)

- **Поседување на позитивни особини на личносата:** тоа е категорија во која се класифицирани одговори кои се упатени кон поседување на некои особини за кои испитаникот смета дека се позитивни (примери од добиените одговори: *Најдобро од се е што сум вредна и тврдољубива; Најдобро од се е што сум чувствителен;*)

- **Запимање со омилена активност:** тоа е категорија во која се класифицирани одговори во кои е содржан интересот за одредена омилена активност (примери од добиени одговори: *Најдобро иџрам тенис; Најдобар сум во фудбал;*)

- **Стекнување на знаења и вештини:** тоа е категорија во која се класифицирани одговори кои се однесуваат на експлоративниот дух на учениците (примери од добиените одговори: *Се шрудам од се да извлечам поука; Сакам да сум богаџи со знаења;*)

- **Разно:** тоа е категорија каде што се класифицирани одговорите од различен вид.

- **Без одговор:** тоа е категорија во која не е одговорено на поставените прашања.

Табела бр.1. - Одговори на девојчињата-класифицирани во категоријата *добри љосџајки*.

Вид добри постапки	I година	
	фрекф.	%
Извршување на добиени задачи од родителите	10	28,57
Физичко-материјална помош	7	20,00
Психолошко-социјална помош	5	14,28
Враќање на загубени работи	4	11,43
Помош и нега на животните	3	8,57
Успех во училиште	2	5,71
Почитување на редот во училиштето и дома	2	5,71
Поседување на позитивни особини на личноста	1	2,85
Занимавање со омилена активност	1	2,85
Стекнување на знаења и вештини	0	-
Разно	0	-
Без одговор	0	-
Вкупно	35	99,97

Во табелата бр. 1, се дадени видовите *добри љосџајки* кај девојчињата во I клас. Исто така е престапен преглед на зачестеноста во која се јавуваат категориите *добри љосџајки* и процентот на нивната зачестеност.

Извршување на добиени задачи од родителите е категорија која се наоѓа на прво место на табелата, застапена со 28,57%. На второ место е категоријата *физичко-материјална помош* застапена со 20,00%. На трето место од *добрите љосџајки* кај девојчињата е *психолошко-социјална помош* која се јавува со 14,28%. По неа следи *враќање на загубени работи* со 11,43%.

Помош и нега на животните е категорија која се наоѓа на петтото место со 8,57%. Шестото место го делат категориите *успех во училиште* и *почитување на редот во училиштето и дома* застапени со 5,71%. На седмото место се наоѓаат категориите *поседување на позитивни особини на личноста* и *занимавање со омилена активност* застапени со 2,85%.

Табела бр.2.- Одговори на девојчињата-класифицирани во категоријата *добри постапки*.

Вид добри постапки	II година	
	фрекф.	%
Извршување на добиени задачи од родителите	8	22,22
Успех во училиште	5	13,89
Поседување на позитивни особини на личноста	5	13,89
Психолошко-социјална помош	3	8,33
Почитување на редот во училиштето и дома	3	8,33
Занимавање со омилена активност	3	8,33
Стекнување на знаења и вештини	3	8,33
Без одговор	3	8,33
Физичко-материјална помош	1	2,78
Враќање на загубени работи	1	2,78
Помош и нега на животните	1	2,78
Разно	0	-
Вкупно	36	99,99

Во табелата бр.2 се дадени одговорите на девојчињата класифицирани во категоријата добри постапки во II клас. Претставен е прегледот на зачестеноста со која се јавуваат и процентот на нивната застапеност.

Извршување на добиени задачи на родителите е категорија која и кај ученичките од II клас се наоѓа на прво место со 22,22%. На второ место се категориите *успех во училиште* и *поседување на позитивни особини на личноста* застапени со 13,89%. Категориите: *психолошко-социјална помош*, *почитување на редот во училиште и дома*, *занимавање со омилена активност*, *стекнување на знаење и вештини* го делат третото место со 8,33%. Исто така на ова место е и категоријата *без одговор* односно не одговориле 8,33% од девојчињата. На четврто место се категориите: *физичко-материјална помош*, *враќање на загубени работи* и *помош и нега на животните*, застапени со 2,78%.

Табела бр.3.- Одговори на девојчињата класифицирани во категоријата *добри постапки*.

Вид добри постапки	III година	
	фрекв.	%
Извршување на добиени задачи од родителите	6	17,14
Психолошко-социјална помош	6	17,14
Успех во училиштето	5	14,28
Поседување на позитивни особини на личноста	5	14,28
Занимавање со омилена активност	4	11,43
Почитување на редот во училиштето и дома	3	8,57
Стекнување на знаења и вештини	3	8,57
Физичко-материјална помош	2	5,71
Без одговор	1	2,85
Враќање на загубени работи	0	-
Помош и нега на животните	0	-
Разно	0	-
Вкупно	35	99,97

Во табелата бр.3, се дадени одговорите на девојчињата класифицирани во категоријата добри постапки во трети клас т.е. кај вкупно 35 девојчиња. *Извршување добиени задачи од родителите* е категорија која и кај девојчињата во III година е најмногу застапена и тоа со 17,14%. Со истиот процент 17,14 е и категоријата *психолошко-социјална помош*. На второ место според зачестеноста се категориите *поседување на позитивни особини на личноста* и *успех во училиштето* со 14,28%. *Занимавање со омилена активност* е категорија која се јавува со 11,43%.

Четвртото место го делат категориите *почитувањето на редот во училиштето и дома* и *стекнување на знаења и вештини*, застапени со 8,57%. По нив следува категоријата *физичко-материјална помош* со 5,71% и категоријата *без одговор* со 2,85%. Категориите *враќање загубени работи*, *помош и нега на животните* и *разно* воопшто не се јавуваат кај ученичките во III година.

Табела бр.4.- Одговори на девојчињата класифицирани во категоријата *добри постапки*.

Вид добри постапки	IV година	
	фрекф.	%
Психолошко-социјална помош	6	17,65
Поседување на позитивни особини на личноста	6	17,65
Извршување на добиени задачи од родителите	5	14,70
Почитување на редот во училиштето и дома	5	14,70
Успех во училиште	4	11,76
Занимавање со омилена активност	2	5,88
Без одговор	2	5,88
Физичко-материјална помош	1	2,94
Враќање на загубени работи	1	2,94
Помош и нега на животните	1	2,94
Стекнување на знаења и вештини	1	2,94
Разно	0	-
Вкупно	34	99,98

Во табелата бр.4 се дадени одговорите на вкупно 34 ученички од IV година. Претставен е прегледот на зачестеноста со која се јавуваат и процентот на нивната застапеност.

На прво место е категоријата *психолошко социјална помош* застапена со 17,65% заедно со категоријата *поседување на позитивни особини на личноста* која исто се јавува со 17,65%. На второ место со 14,70% се категориите *извршување на добиени задачи на родителиите* и *почитување на редот во училиште и дома*. Категоријата *успех во училиште* застапена е со 11,76%. Веднаш по неа на четврто место се категориите: *занимање со омилена активност* и *без одговор* кои се застапени со 5,88%. Петтото место го делат категориите *физичко-материјална помош*, *враќање на загубени работи*, *помош и нега на животните* и *стекнување на знаења и вештини* сите застапени со 2,94%. Кај категоријата *разно* немаме одговори.

Од податоците во табелите 1,2,3и 4,можеме да заклучиме дека: категоријата *извршување на добиени задачи од родителиите* е категорија која најчесто се јавува во I,II и III година во средното училиште.Во I година со 28,57%, во II година со 22,22%, во III со 17,14%. Додека во IV година најзастапена категорија е категоријата *психолошко-социјална помош* и категоријата *поседување на позитивни особини на личноста*. Бројката од 17,65% фрла оптимистичко светло на карактеристичните добри постапки на ученичките и ги прикажува како суштества полни со разбирање, топлина, симпатија за другите луѓе. Во училиштето овие

Табела бр.6.- Одговори на момчињата класифицирани во категоријата *добри постапки*.

Вид добри постапки	II година	
	фрекф.	%
Извршување на добиени задачи од родителите	8	28,57
Успех во училиште	7	25,00
Психолошко-социјална помош	3	10,71
Почитување на редот во училиштето и дома	3	10,71
Поседување на позитивни особини на личноста	3	10,71
Стекнување на знаења и вештини	2	7,14
Физичко-материјална помош	1	3,57
Занимавање со омилена активност	1	3,57
Враќање на загубени работи	0	-
Помош и нега на животните	0	-
Разно	0	-
Вкупно	28	99,98

Табелата бр.6 ни ги дава одговорите на вкупно 28 момчиња од II година . Со најголем процент се јавува категоријата: *извршување на добиени задачи од родителите* со 28,57%. Веднаш следува *успех во училиштето* со 25%. Третото место го делат категориите *психолошко-социјална помош*, *почитување на редот во училиштето и дома* и *поседување позитивни особини на личноста* со 10,71%. Понатаму следува *стекнувањето на знаења и вештини* со 7,14%. На петтото место се категориите *физичко-материјална помош* и *занимање со омилена активност* со 3,57%. *Враќањето на загубените работи* и *помош и нега на животните* не се застапени како добри постапки кај момчињата.

Табела бр.7.-Одговори на момчињата класифицирани во категоријата *добри постапки*.

Вид добри постапки	III година	
	фрекф.	%
Извршување на добиени задачи од родителите	6	18,18
Психолошко-социјална помош	6	18,18
Поседување на позитивни особини на личноста	6	18,18
Успех во училиште	5	15,15
Почитување на редот во училиштето и дома	4	12,12
Физичко-материјална помош	3	9,09
Враќање на загубени работи	1	3,03
Помош и нега на животните	1	3,03
Стекнување на знаења и вештини	1	3,03
Занимавање со омилена активност	0	-
Без одговор	0	-
Разно	0	-
Вкупно	33	99,99

Во табелата бр.7 се дадени видовите добри постапки вкупно од 34 момчиња од III година. На прво место се наоѓаат категориите *извршување на добиени задачи од родителиите*, *Психолошко-социјална помош* и *поседување на позитивни особини на личноста* сите со фреквенција 6 и 18,18%. Понатаму следуваат категориите *успех во училиштите* со 15,15%, *почитување на редот во училиштите и дома* со 12,12% и *физичко-материјална помош* со 9,09%. Со најмал процент се застапени категориите: *враќање на загубени работи*, *помош и нега на животните* и *стекнување на знаење и вештина* и тоа со 3,03%. Воопшто не е застапена категоријата *занимавање со омилена активност*.

Табела бр.8.-Одговори на момчињата класифицирани во категоријата *добри ѝосѝајки*.

Вид добри постапки	IV година	
	фрекф.	%
Психолошко-социјална помош	6	22,22
Поседување на позитивни особини на личноста	6	17,65
Почитување на редот во училиштето и дома	4	14,81
Извршување на добиени задачи од родителите	3	11,11
Успех во училиште	3	11,11
Физичко-материјална помош	2	7,41
Занимавање со омилена активност	2	7,41
Помош и нега на животни	1	3,70
Враќање на загубени работи	0	-
Стекнување на знаења и вештини	0	-
Разно	0	-
Вкупно	27	99,99

Во табелата бр.8 се дадени одговорите на момчињата од IV година. На прво место се категориите *психолошко-социјална ѝомош* и *ѝоседување ѝозиѝивни особини* со 22,22%. Категоријата *ѝочииување на редот во училиштето и дома* е на второ место со 14,81%. Следуваат категориите *извршување на добиени задачи од родииелиите* и *успех во училиштето* застапени со 11,11%. Со 7,41% се јавуваат категориите *физичко-материјална ѝомош* и *занимавање со омилена акѝивносѝ*. На последно место според застапеноста е категоријата *ѝомош и нега на животни* со 3,70%. Воопшто не се застапени *враќање на заѓубени работи* и *стекнување на знаења и вешѝини*.

Од податоците во табелите 5,6,7, и 8 можеме да заклучиме дека момчињата од I до IV година ги проценуваат добрите постапки на следниов начин: Во I, II и III година категоријата *извршување на добиена задачи од родииелиите* се наоѓа на прво место. Во I година се јавува со 26,47%, во II година со 28,57% и III година со 17,65%. Исто така во првите две години *успехот во училиштето* е на второ место. Во I година се јавува со 20,59%, во II година со 17,86%. Во III година *успех во училиштето* се јавува со 14,71% додека учениците од IV година имаат најмал процент на застапеност на оваа категорија со 11,11%.

Доколку се набљудуваат резултатите од истражувањето за добрите постапки на девојчињата и момчињата во целина може да се уочат неколку битни работи. Прво што паѓа во очи е дека кога ќе се споредат

добрите постапки на женските и машките испитаници ќе се види дека и кај едните и кај другите се наоѓаат исти категории на добри постапки, разлики се јавуваат единствено во фреквенцијата. Со право може да се заклучи дека постапките не можат да се делат на исклучиво машки или женски постапки. Може да се уочи дека не постои ниедна постапка која би била специфична за едниот пол, па одовде следи и заклучокот дека помеѓу испитуваните групи нема разлики.

Со преглед на табелите 1 - 8 на категоријата добри постапки кај девојчињата и кај момчињата лесно можат да се воочат најзначајните сличности помеѓу испитаните девојчиња и момчиња. И едните и другите како своја најдобра постапка ја издвојуваат *извршувањето на добиени задачи од родителите*. Додека најмалку застапени добри постапки се: *Помош и неѓа на животињи, без одговор и развој*. Со поголем процент и кај девојчињата и кај момчињата се јавува категоријата *физичко-материјална помош*. Во оваа категорија се наоѓаат одговори од кои се гледа дека учениците сметаат дека нивна најдобра постапка била кога: Отстапиле место на постар во автобус, му помогнале на другарот во незгода или му позјмиле нешто...

Скоро со исти процент и кај девојчињата и кај момчињата се јавува и категоријата *успех во училиштето*. Оваа категорија кај помладите ученици од I и II година е повеќе застапена додека во III и IV година помалку. Тоа значи дека учениците со текот на возраста не наоѓаат доволно рационални мотиви за афирмација на личноста со посредство на *успех во училиштето*.

Со скоро ист мал процент се јавуваат и кај двата пола категориите *спиење на знаења и помош и неѓа на животињи*.

Покрај овие изразени сличности во изборот на добрите постапки постојат и разлики. Најголемата разлика помеѓу момчињата и девојчињата е категоријата *психолошко-социјална помош* т.е. грижата за други и укажување на помош е карактеристична добра постапка за девојчињата. Причините за ваквата разлика се многустрани но се издвојуваат срединските, културните и историските фактори. Всушност сваќањето на средината јасно ја одредува улогата на девојката како мајка и негователка со што ја предодредува секогаш да дава помош на други.

Пред да се помине на анализата на резултатите добиени од лошите постапки на средношколците, ќе ја појасниме категоријата лоши постапки.

Категоријата *лоши постапки* ја сочинуваат следниве подвидови категории:

- **Предизвикување на материјални штети**: тоа е категорија во која се класифицирани одговори кои се однесуваат на предизвикани материјални штети (примери од добиени одговори: *Најлошо што некогаш сум направил е што нагло го вклучив системот и тој прегоре.*, *Ја имам излажано мајка ми безброј пати.*, *Скришв три прозори во училиштето*.)

- **Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите**: тоа е категорија во која се класифицирани одговори од кои се гледа дека

непослушноста е осудувана како лоша постапка (примери од добиени одговори: *Најлошо што сум направил е што никогаши не одам во продавница кога ќе ме испраќаат., Никогаши не ги слушам советите на мајка ми.*)

-**Скратување на физичко-материјална помош:** тоа е категорија во која се класифицирани одговори во кои се осудува скратувањето на физичко-материјална помош (примери од добиени одговори: *Не и позјамив пари на друѓарка ми кога најмогу и требаа., Еден дедо ме замоли да му помогнам да ја помине улицата, но јас избежав.*)

- **Физичка агресија:** тоа е категорија во која се класифицирани одговори во кои физичката агресија е наведена како најлоша постапка (примери од добиени одговори: *Кога ќе се изнервирам, губам контрола и удирам на секој кој ми се наоѓа во близина., Кога сум во друштво секогаши барам повод за шетачка.*)

-**Вербална агресија:** тоа е категорија во која се класифицирани одговорите во кои вербалната агресија е наведена како најлоша постапка (примери од добиени одговори: *Најлошо што сум направил е што посмислено се карам со еден професор., Кога ќе се налушам викам и штогаши ми е подобро.*)

-**Крадење:** тоа е категорија каде што се класифицирани одговорите во кои крадењето е наведено како најлоша постапка (примери од добиени одговори: *Украдов од продавницата две кутии цигари, Украдов пари од дома.*)

-**Лажење:** тоа е категорија каде што се класифицирани одговорите каде лажењето е наведено како најлоша постапка (примери од добиени одговори: *Ги лажев родителите дека немав слаби оценки., Знам дека е лошо, но некогаши ги лажам друѓарките и сите друѓи.*)

-**Издавање на тајна:** тоа е категорија во која се класифицирани одговорите кои се однесуваат на издавање доверена тајна (примери од добиени одговори: *Им кажав на сите дека родителите на Ана се караат., Знам дека е лошо што не успеав да ја зачувам првата доверена тајна.*)

-**Мачење на животни:** тоа е категорија во која се класифицирани одговорите во кои е наведено измачување на животни како најлоша постапка (примери од добиени одговори: *На една мачка со преѓазена нога и врзав конзерва околу вратот и опашот.*)

-**Неуспех во училиште:** тоа е категорија во која се класифицирани одговорите во кои посебна важност му се придава на неуспехот во училиште (примери од добиени одговори: *Лошо е што не сум повеќе отлична ученичка., Лошо е што имам неоправдани изостаноци.*)

-**Кршење на редот во училиште и дома:** тоа е категорија во која се класифицирани одговорите во кои кршењето на редот е наведена како најлоша постапка (примери од добиени одговори: *Посмислено правам неред во училиштето., Во училиштето сум најнедисциплиниран.*)

-**Поседување на негативни особини на личноста:** тоа е категорија во која се класифицирани одговорите кои се упатени кон поседување на

некои особини за кои испитаниците сметаат дека се негативни (примери од добиени одговори: *Многу сум мрзелив и кавџација.*)

-Престанување со занимавање на омилена активност: тоа е категорија во која се класифицирани одговорите кои престанувањето со занимавање на омилена активност го оцениле како своја најлоша постапка (примери од добиени одговори: *Престанав да ѝренирам кошарка., Престанав да одам на балет.*)

-Разно

-Без одговор

Табела бр.9.- Одговори на девојчињата класифицирани во категоријата лоши постапки.

Вид лоши постапки	I година	
	фрек ф	%
Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите	8	22,85
Предизвикување материјални штети	7	20,00
Неуспех во училиште	5	14,28
Скратување на физичко-материјална помош	2	5,71
Физичка агресија	2	5,71
Вербална агресија	2	5,71
Крадење	2	5,71
Лажење	2	5,71
Поседување на негативни особини на личноста	2	5,71
Скратување на психолошко-социјална помош	1	2,78
Издавање на тајна	1	2,78
Кршење на редот во училиште и дома	1	2,78
Мачење на животни	0	-
Престанување со омилена активност	0	-
Разно	0	-
Без одговор	0	-
Вкупно	35	99,73

На табела бр. 9 се резултатите добиени во I година кај 35 девојчиња. Од нив може да се види како ги проценуваат лошите постапки. На прво место се наоѓа *непоуслушноста, неисвршување на добиени задачи од родителите* и тоа со 22,85%. По неа следува категоријата *предизвикување материјални штети* со 20,00%, за веднаш по неа да дојде *неуспехот во училиште* со 14,28%. Со 5,71% се јавуваат категориите *скратување на физичко-материјална помош, физичка агресија, крадење, лажење и поседување на негативни особини*. Со фреквенција 1 и со 2,85% се лошите постапки: *скратување на социјално-психолошка помош, издавање тајна, кршење на редот во училиште и дома*.

Табела бр.10.- Одговори на девојчињата класифицирани во категоријата *лоши постојанки*.

Вид лоши постапки	II година	
	фрек ф	%
Предизвикување материјални штети	5	13,89
Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите	4	11,11
Крадење	4	11,11
Неуспех во училиште	4	11,11
Скратување на психолошко-социјална помош	3	8,33
Физичка агресија	3	8,33
Вербална агресија	3	8,33
Без одговор	3	8,33
Лажење	2	5,55
Поседување на негативни особини на личноста	2	5,55
Скратување на физичко-материјална помош	1	2,78
Издавање на тајна	1	2,78
Кршење на редот во училиште и дома	1	2,78
Престанување со омилена активност	0	-
Разно	0	-
Мачење на животни	0	-
Вкупно	36	99,98

Кај ученичките во II година како лоша постапка која се наоѓа на прво место е *предизвикувањето на материјална штета* со 13,89%. Второто место го делат категориите: *непослушност, крадење и неуспех во училиштето* со 11,11%. По нив следуваат категориите кои се јавуваат со 8,33% а тоа се: *скратување на психолошко-социјална помош, физичка агресија и вербална агресија*. Исто така 8,33% од ученичките не дале никаков одговор. *Поседување негативни особини и лажење* се категории кои се јавуваат со 5,55%. Најмалку застапени од категоријата на лоши постапки се: *скратување на физичко-материјална помош, издавање на тајна и кршење на редот* со 2,78%. Воопшто не се застапени категориите: *престанување со омилена активност, мачење на животни и разно*.

Табела бр.11.- Одговори на девојчињата класифицирани во категоријата лоши постапки.

Вид лоши постапки	III година	
	фрек ф	%
Предизвикување на материјални штети	6	17,14
Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите	4	11,43
Физичка агресија	4	11,43
Крадење	4	11,43
Скратување на психолошко-социјална помош	3	8,57
Вербална агресија	3	8,57
Неуспех во училиште	3	8,57
Поседување на негативни особини на личноста	3	8,57
Лажење	2	5,71
Кршење на редот во училиште и дома	2	5,71
Скратување на физичко-материјална помош	1	2,85
Издавање на тајна	0	-
Мачење на животни	0	-
Престанување со омилена активност	0	-
Разно	0	-
Без одговор	0	-
Вкупно	35	99,98

Предизвикувањето на материјална штета е категорија т.е. вид на лоша постапка која ученичките од III година ја ставаат на прво место и е застапена со 17,14%. Непослушност, физичката агресија и крадењето по застапеност се на второ место и тоа со 11,43%. Третото место го делат категориите скратување на психолошко-социјална помош, неуспех во училиштето, вербална агресија и поседување на негативни особини на личноста со 8,57%. Потоа следуваат лажењето и кршењето на редот во училиштето и дома со 5,71%. Со најмал процент се јавува скратувањето на физичко-материјална помош застапена со 2,85%. Останатите категории воопшто не се јавуваат.

Табела бр.12.- Одговори на девојчињата класифицирани во категоријата лоши постапки.

Вид лоши постапки	IV година	
	фрек ф	%
Предизвикување материјални штети	4	12,5
Скратување на психолошко-социјална помош	4	12,5
Физичка агресија	4	12,5
Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите	3	9,37
Вербална агресија	3	9,37
Поседување на негативни особини на личноста	3	9,37
Крадење	3	9,37
Лажење	3	9,37
Неуспех во училиште	2	6,25
Без одговор	2	6,25
Скратување на физичко-материјална помош	1	3,12
Издавање на тајна	0	-
Мачење на животни	0	-
Престанување со омилена активност	0	-
Разно	0	-
Кршење на редот во училиште и дома	0	-
Вкупно	32	99,97

На прво место на лоши постапки ученичките од IV година ги ставаат *предизвикување материјални штети, скратување на психолошко-социјална помош и физичка агресија* кои се јавуваат со 12,5%. По нив следуваат категориите со фреквенција 3 и 9,37%, а тоа се: *непослушност, вербална агресија, поседување негативни особини, крадење и лажење*. Третото место го делат неуспехот во училиште и оние кои не дале никаков одговор со 6,25%. Со најнизок процент е застапена категоријата *скратување на физичко-материјална помош* и тоа со 3,12%. Категориите: *издавање на тајна, мачење на животни, престанок со омилена активност и кршење на редот во училиште и дома* воопшто не се јавуваат.

Табела бр.13.- Одговори на момчињата класифицирани во категоријата лоши постапки.

Вид лоши постапки	I година	
	фрек ф	%
Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите	7	20,59
Предизвикување материјални штети	6	17,65
Физичка агресија	4	11,76
Крадење	4	11,76
Вербална агресија	3	8,82
Лажење	3	8,82
Мачење на животни	2	8,82
Скратување на физичко-материјална помош	2	5,88
Скратување на психолошко-социјална помош	1	5,88
Кршење на редот во училиште и дома	1	2,94
Неуспех во училиште	1	2,94
Издавање тајни	0	-
Поседување на негативни особини на личноста	0	-
Престанување со омилена активност	0	-
Разно	0	-
Без одговор	0	-
Вкупно	34	99,98

Во табелата бр.13 дадени се категориите на лоши постапки на момчињата од I година. *Нейослушносѝ, неизвршување на задачи добиени од родителите* ја карактеризираат како најлоша постапка и е застапена со 20,59%. Веднаш по неа следува *предизвикување на материјални штети* со 17,65%. Третото место го делат категориите: *физичка агресија* и *крадење* застапени со 11,76%. Со 8,82% се јавуваат категориите *вербална агресија* и *лажење*. На петтото место се категориите: *мачење на животни* и *скратување на физичко-материјална помош* застапени со 5,88%. Со најнизок процент на јавување се категориите *скратување на психолошко социјална помош, кршење на редот во училиште и дома и неуспех во училиште* со 2,94%.

Табела бр.14.- Одговори на момчињата класифицирани во категоријата лоши постапки.

Вид лоши постапки	II година	
	фрек ф	%
Предизвикување материјални штети	5	17,86
Физичка агресија	5	17,86
Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите	4	14,29
Скратување на физичко-материјална помош	3	10,71
Крадење	3	10,71
Неуспех во училиште	3	10,71
Скратување на психолошко-социјална помош	2	7,14
Вербална агресија	2	7,14
Лажење	1	3,57
Разно	0	-
Издавање на тајна	0	-
Мачење на животни	0	-
Престанување со омилена активност	0	-
Поседување на негативни особини на личноста	0	-
Кршење на редот во училиште и дома	0	-
Без одговор	0	-
Вкупно	28	99,99

Момчињата од II година кои се на број 28 на прво место како лоша постапка ги ставаат *предизвикување на материјални штети* и *физичка агресија* кои се застапени со 17,86%. По нив следува *непослушност* со 14,29%. *Скратување на физичко-материјална помош*, *крадење* и *неуспех во училиште*, се категориите кои го делат третото место, застапени со 10,71%. Веднаш по нив се категориите *скратување на психолошко-социјална помош* и *вербална агресија* со 7,41%. На последно место со најмал процент е категоријата *лажење* со 3,57%. Останатите категории не се појавуваат.

Табела бр.15.- Одговори на момчињата класифицирани во категоријата лоши постапки.

Вид лоши постапки	III година	
	фрек	%
Скратување на психолошко-социјална помош	4	12,9
Физичка агресија	4	12,9
Вербална агресија	4	12,9
Крадење	4	12,9
Лажење	4	12,9
Издавање тајни	4	12,9
Скратување на физичко-материјална помош	2	6,45
Поседување на негативни особини на личноста	2	6,45
Предизвикување материјални штети	1	3,22
Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите	1	3,22
Кршење на редот во училиште и дома	1	3,22
Мачење на животни	0	-
Неуспех во училиште	0	-
Престанување со омилена активност	0	-
Разно	0	-
Без одговор	0	-
Вкупно	31	99,96

Момчињата од III година дури шест категории ставаат на прво место со 12,9% и тоа: *Скратување на психолошко-социјална помош, физичка агресија, вербална агресија, крадење, лажење, издавање на тајна.* На второ место се категориите: *Скратување на физичко-материјална помош и поседување на негативни особини,* застапени со 6,45%. Со најмал процент и тоа 3,22 се јавуваат три категории и тоа: *предизвикување материјални штети, непослушност и кршење на редот.* Категориите *мачење на животни, неуспех во училиште, престанување со омилена активност и разно* воопшто не се застапени. Во трета година имаме 31 момче.

Табела бр.16.- Одговори на момчињата класифицирани во категоријата *лошии постојайки*.

Вид лошии постапки	IV година	
	фрек	%
Физичка агресија	7	20,59
Крадење	5	14,71
Поседување на негативни особини на личноста	5	14,71
Скратување на психолошко-социјална помош	4	11,76
Вербална агресија	3	8,82
Предизвикување материјални штети	2	5,88
Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите	2	5,88
Лажење	2	5,88
Кршење на редот во училиште и дома	2	5,88
Скратување на физичко-материјална помош	1	2,94
Неуспех во училиште	1	2,94
Издавање тајни	0	-
Мачење на животни	0	-
Престанување со омилена активност	0	-
Разно	0	-
Без одговор	0	-
Вкупно	34	99,99

Во IV година имаме вкупно 34 момчиња, кои категоријата *физичка агресија* ја сметаат за најлоша постапка. Таа е застапена со 20,59%. *Крадење* и *поседување на негативни особини* е категорија застапена со 14,71%. потоа следуваат категориите *скратување на психолошко-социјална помош* застапена со 11,76%, *вербална агресија* со 8,82% и категориите: *предизвикување материјална штета*, *непослушност*, *лажење*, *кршење на редот* се јавуваат со 5,88%. Најмалку се застапени категориите *скратување на физичко-материјална помош* и *неуспех во училиштето* со 2,94%.

Разгледувајќи ги резултатите од табелите 9-15 во заеднички рамки (момчиња и девојчиња) може да се забележи извесно постоење на разлики и тоа не во видот на *лошата постојайка*, туку во фреквенцијата со која одредена постапка се јавува кај едните и кај другите. Причините би можеле да се бараат во дејството на низа надворешни (средински) и внатрешни (структура на личноста) влијанија.

Предизвикување на материјални штети и *неизвршување на задачи од родителите* е приближно исто, односно се јавува во приближно иста фреквенција и кај двата пола.

Се забележува поголем процент на агресија (физичка и вербална) кај машките испитаници. И покрај тоа што моралните вредности кај нас

дозволуваат замена за физичкиот акт со најпогрдни и сурови зборови, процентот на застапеност на категориите *физичка агресија* е 15%, на *вербална агресија* е 9%(кај момчињата). Кај девојчињата овој процент е значително намален - *физичка агресија* е застапена со 10%, а *вербална агресија* со 4%. За машките карактеристична е силата како израз на мотивот за борбеност и синоним за нивната машкост. Погрдните зборови и покрај тоа што се само фрази кои би ја повредиле машката суета, сепак се присутни во поголем процент во нивниот секојдневен живот.

За разлика од нив женскиот модел на смирена, послушна жена имал влијание врз женските деца кои ги оценувале своите постапки. Ваквите резултати се во склад и со другите истражувачи. Оваа разлика помеѓу претходниците на двата пола во поглед на фреквенцијата со која се јавуваат одредени категории ја потврдиле и Поповиќ-Миочиновиќ во своите истражување.

Што се однесува до категоријата *лажење* кај девојчињата е застапена со 7%, а кај момчињата со 9%. Веројатно, момчињата во денешни услови сметаат дека добрата лага би можела да им обезбеди подобро и посигурно место од една страна, а симпатии и наклоност од друга страна.

После прегледот на зачестеноста на категориите, добри постапки и лоши постапки кај девојчињата и момчињата заради поголема прегледност истите категории се рангирани. Извршено е рангирање на категориите според извршените фреквенции за сите возрасти посебно, посебно за момчињата и посебно за девојчињата, од I до IV година.

Табела бр.17.- Рангирање на одговорите кај девојчињата класифицирани во категоријата *добри љосџајки*.

Вид добри постапки	I година
	ранг
Извршување на добиени задачи од родителите	1
Успех во училиште	2
Занимавање со омилена активност	3
Стекнување на знаења и вештини	4
Поседување на позитивни особини на личноста	5
Физичко-материјална помош	6,5
Почитување на редот во училиштето и дома	6,5
Психолошко-социјална помош	8,5
Враќање на загубени работи	8,5
Помош и нега на животните	11
Разно	11
Без одговор	11

Во табела бр.17 се рангирани одговорите на девојчињата класифицирани во категоријата *добри љосџајки*. На прво место е

категоријата *извршување на добиени задачи од родителите*, понатаму се нижат останатите рангови: *успех во училиштето*, *занимавање со омилена активност*, *стекнување на знаења и вештини...*, се до последните категории со ранг 11 и тоа: *помош и нега на животните*, *разно и без одговор*.

Табела бр.18.- Рангирање на одговорите кај девојчињата класифицирани во категоријата *добри ѝосѝаѝки*.

Вид добри постапки	II година
	ранг
Извршување на добиени задачи од родителите	1
Успех во училиштето	2,5
Поседување позитивни особини на личноста	2,5
Психолошко-социјална помош	6
Почитување на редот во училиштето и дома	6
Занимавање со омилена активност	6
Стекнување на знаења и вештини	6
Без одговор	6
Враќање на загубени работи	9
Физичко-материјална помош	10,5
Помош и нега на животните	10,5
Разно	12

Во табела бр.18 се рангирани одговорите на девојчињата од II година класифицирани во категоријата *добри ѝосѝаѝки*. На прво место според рангот е категоријата *извршување на добиени задачи од родителите*, второто место го делат: *успех во училиштето* и *поседување позитивни особини на личноста*. На третиот ранг имаме пет категории и тоа: *психолошко-социјална помош*, *почитување на редот во училиштето и дома*, *занимавање со омилена активност*, *стекнување на знаења и вештини* и *без одговор*. На претпоследно место со ранг 10,5 се: *физичко-материјална помош* и *помош и нега на животните*, и на последно со ранг 12 категоријата *разно*.

Табела бр.19.- Рангирање на одговорите кај девојчињата класифицирани во категоријата *добри ѝосѝајки*.

Вид добри постапки	III година
	ранг
Извршување на добиени задачи од родителите	1,5
Психолошко-социјална помош	1,5
Поседување на позитивни особини на личноста	3,5
Успех во училиштето	3,5
Занимавање со омилена активност	5
Почитување на редот во училиштето и дома	6,5
Стекнување на знаења и вештини	6,5
Физичко-материјална помош	8
Без одговор	9
Враќање на загубени работи	11
Помош и нега на животните	11
Разно	11

Во табела бр.19 се рангирани одговорите на девојчињата од III година класифицирани во категоријата *добри ѝосѝајки*. Според рангирањето првиот ранг го делат категориите: *Извршување добиени задачи од родителите и психолошко-социјална помош*. Со ранг 3,5 се категориите *поседување на позитивни особини на личноста и успех во училиштето*. По нив следува *занимавање со омилена активност* со ранг 5. Со ранг 6,5 се две категории и тоа *почитување на редот во училиштето и дома и стекнување на знаења и вештини*. Следуваат категориите *физичко-материјална помош* со ранг 8 и *без одговор* со ранг 9. Последното место со ранг 11 го делат категориите *враќање на загубени работи, помош и нега на животните и разно*.

Табела бр.20.- Рангирање на одговорите кај девојчињата класифицирани во категоријата *добри ѝосѝајки*.

Вид добри постапки	IV година
	ранг
Психолошко-социјална помош	1,5
Поседување позитивни особини на личноста	1,5
Извршување на добиени задачи од родителите	3,5
Почитување на редот во училиштето и дома	3,5
Успех во училиште	5
Занимавање со омилена активност	6,5
Без одговор	6,5
Физичко-материјална помош	9,5
Враќање на загубени работи	9,5
Помош и нега на животните	9,5
Стекнување на знаења и вештини	9,5
Разно	12

Во табела бр.20 се рангирани одговорите на девојчињата од IV година класифицирани во категоријата *добри ѝосѝајки*. Со ранг 1,5 се категориите *ѝсихолошко-социјална ѝомош* и *ѝоседување ѝозиѝивни особини на личноста*. Следуваат категориите *извршување на добиени задачи од родителите* и *ѝочитување на редот во училиштето и дома* со ранг 3,5. Потоа следи рангот 5 на кој се наоѓа категоријата *успех во училиштето*. Категориите *занимавање со омилена активност* и *без одговор* се со ранг 6,5. Останатите категории со ранг 9,5 се: *физичко-материјална ѝомош*, *враќање на загубени работи*, *ѝомош и нега на животните*, *стекнување на знаења и вештини*. На последно место со ранг 12 е категоријата *разно*.

Табела бр.21.- Рангирање на одговорите кај момчињата класифицирани во категоријата *добри ѝосѝајки*.

Вид добри постапки	I година
	ранг
Извршување на добиени задачи од родителите	1
Успех во училиште	2
Занимавање со омилена активност	3
Поседување позитивни особини на личноста	4
Физичко-материјална помош	6,5
Враќање на загубени работи	6,5
Почитување на редот во училиштето и дома	6,5
Стекнување на знаења и вештини	6,5
Психолошко-социјална помош	10
Помош и нега на животните	10
Разно	11
Без одговор	12

Во табела бр.21 се рангирани одговорите на момчињата од I година класифицирани во категоријата *добри ѝосѝајки*. Со ранг 1 е категоријата *извршување на добиени задачи од родителите*. Со ранг 2 е категоријата *успех во училиште*. *Занимавање со омилена активност* е категорија со ранг 3. Веднаш по неа следи поседување позитивни особини на личноста со ранг 4. Со ранг 6,5 се категориите: *физичко-материјална ѝомош*, *враќање на загубени работи*, *ѝочитување на редот во училиштето и дома* и *стекнување на знаења и вештини*. Категориите *ѝсихолошко-социјална ѝомош* и *помош и нега на животни* се со ранг 10. Следува категоријата *разно* со ранг 11 и *без одговор* со ранг 12.

Табела бр.22.- Рангирање на одговорите кај момчињата класифицирани во категоријата *добри ѝосѝајки*.

Вид добри постапки	II година
	ранг
Извршување на добиени задачи од родителите	1
Успех во училиштето	2
Психолошко-социјална помош	4
Почитување на редот во училиштето и дома	4
Поседување позитивни особини на личноста	4
Стекнување на знаења и вештини	6,5
Без одговор	6,5
Физичко-материјална помош	8,5
Занимавање со омилена активност	8,5
Враќање на загубени работи	11
Помош и нега на животните	11
Разно	11

Во табела бр.22 се рангирани одговорите на момчињата од II година класифицирани во категоријата *добри ѝосѝајки*. Првиот ранг е *извршување на добиени задачи од родителите*. Понатаму следи категоријата *успех во училиштето* со ранг 2. Со ранг четири имаме три категории: *психолошко-социјална помош*, *почитување на редот во училиштето и дома*, *поседување на позитивни особини на личноста*. Со ранг 6,5 имаме две категории: *стекнување знаења и вештини* и *без одговор*. Со ранг 8,5 се две категории: *физичко-материјална помош* и *занимавање со омилена активност*. Најнизок ранг имаат категориите: *враќање на загубени работи*, *помош и нега на животните* и *разно*.

Табела бр.23.- Рангирање на одговорите кај момчињата класифицирани во категоријата *добри ѝосѝајки*.

Вид добри постапки	III година
	ранг
Извршување на добиени задачи од родителите	2
Психолошко-социјална помош	2
Поседување позитивни особини на личноста	2
Успех во училиште	4
Почитување на редот во училиштето и дома	5
Физичко-материјална помош	6
Враќање на загубени работи	8,5
Помош и нега на животните	8,5
Стекнување на знаења и вештини	8,5
Без одговор	8,5
Занимавање со омилена активност	11,5
Разно	11,5

Во табела бр.23 се рангирани одговорите на момчињата од III година класифицирани во категоријата *добри ѝосѝајки*. На прво место со ранг 2 се категориите: *извршување на добиени задачи од родителите*, *психолошко-социјална помош* и *поседување позитивни особини на личноста*. Категоријата *успех во училиште* е со ранг 4, *почитување на редот во училиште и дома* со ранг 5, *физичко-материјална помош* со ранг 6. Со ранг 8,5 се категориите *враќање на загубени работи*, *помош и нега на животните*, *стекнување на знаења и вештини* и *без одговор*. На последно место со ранг 11,5 се категориите *занимавање со омилена активност* и *разно*.

Табела бр.24.- Рангирање на одговорите кај момчињата класифицирани во категоријата *добри ѝосѝајки*.

Вид добри постапки	IV година
	ранг
Психолошко-социјална помош	1,5
Поседување позитивни особини на личноста	1,5
Почитување на редот во училиштето и дома	3
Извршување на добиени задачи од родителите	4,5
Успех во училиште	4,5
Физичко-материјална помош	6,5
Стекнување на знаења и вештини	6,5
Помош и нега на животните	8
Враќање на загубени работи	10,5
Занимавање со омилена активност	10,5
Разно	10,5
Без одговор	10,5

Во табела бр.24 се рангирани одговорите на момчињата од IV година класифицирани во категоријата *добри ѝосѝајки*. На прво место со ранг 1,5 се категориите *ѝсихолошко-социјална ѝомош* и *ѝоседување ѝозиѝивни особини на личноста*. Следи категоријата со ранг 3 *ѝочитување на редот во училиштето и дома*. Категориите *извршување на добиени задачи од родителите* и *успех во училиштето* се со ранг 4,5. Потоа следуваат *физичко-материјална ѝомош* и *стекнување на знаења и вештини* со ранг 6,5. Веднаш по нив е категоријата *ѝомош и нега на животните* со ранг 8. На последно место со ранг 10,5 се категориите: *враќање на загубени работи*, *занимавање со омилена активност*, *разно* и *без одговор*.

Табела бр.25.- Рангирање на одговорите на девојчињата во категоријата *лоши постојанки*.

Вид лоши постапки	I година
	ранг
Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите	1
Предизвикување материјални штети	2
Неуспех во училиште	3
Физичка агресија	6,5
Вербална агресија	6,5
Крадење	6,5
Лажење	6,5
Скратување на физичко-материјална помош	6,5
Поседување на негативни особини на личноста	6,5
Скратување на психолошко-социјална помош	11
Издавање на тајна	11
Кршење на редот во училиште и дома	11
Мачење на животни	14,5
Престанување со омилена активност	14,5
Разно	14,5
Без одговор	14,5

Во табела бр.25 се рангирани одговорите на девојчињата од I година во категоријата *лоши постојанки*. Категоријата *непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите* е со ранг 1. *Предизвикување на материјална штета* е со ранг 2. Со ранг 3 е категоријата *неуспех во училиште*. Со ранг 6,5 имаме повеќе категории: *физичка агресија, вербална агресија, крадење, лажење, скратување на физичко-материјална помош и поседување негативни особини на личноста*. Категориите *скратување на психолошко-социјална помош, издавање на тајна и кршење на редот во училиште и дома* се со ранг 11. На последно место со ранг 14,5 се категориите *мачење на животни, престанување со омилена активност, разно и без одговор*.

Табела бр.26.- Рангирање на одговорите на девојчињата во категоријата *лоши постапки*.

Вид лоши постапки	II година
	ранг
Предизвикување материјални штети	1
Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите	3
Крадење	3
Неуспех во училиште	3
Скратување на психолошко-социјална помош	6,5
Физичка агресија	6,5
Вербална агресија	6,5
Без одговор	6,5
Лажење	9,5
Поседување на негативни особини на личноста	9,5
Скратување на физичко-материјална помош	12
Издавање на тајна	12
Кршење на редот во училиште и дома	12
Мачење на животни	15
Престанување со омилена активност	15
Разно	15

Во табела бр.26 се рангирани одговорите на девојчињата од II година во категоријата *лоши постапки*. Со ранг 1 е категоријата *предизвикување на материјални штети*. На второ место со ранг 3 се категориите *непослушност*, *крадење*, *неуспех во училиште*. Потоа следуваат категориите со ранг 6,5 а тоа се: *скратување на психолошко-социјална помош*, *физичка агресија*, *вербална агресија* и *без одговор*. Со ранг 9,5 се категориите *лажење* и *поседување на негативни особини на личноста*. Со ранг 12 се категориите *скратување на физичко-материјална помош*, *издавање на тајна* и *кршење на редот*. На последно место со ранг 15 се категориите *мачење на животни*, *престанување со омилена активност* и *разно*.

Табела бр.27.- Рангирање на одговорите на девојчињата во категоријата *лоши постојанки*.

Вид лоши постапки	III година
	ранг
Предизвикување материјални штети	1
Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите	3
Физичка агресија	3
Крадење	3
Скратување на физичко-материјална помош	7
Вербална агресија	7
Неуспех во училиште	7
Поседување на негативни особини на личноста	7
Лажење	8,5
Кршење на редот во училиште и дома	8,5
Скратување на психолошко-социјална помош	11
Издавање на тајна	14
Мачење на животни	14
Престанување со омилена активност	14
Разно	14
Без одговор	14

Во табела бр.27 се рангирани одговорите на девојчињата од III година во категоријата *лоши постојанки*. Првиот ранг е *предизвикување на материјална штета*. Потоа се редат по рангови останатите категории со ранг 3: *непослушност, физичка агресија, крадење*. Со ранг 7 категориите *скратување на физичко-материјална помош, вербална агресија, неуспех во училиште, поседување на негативни особини*. Со ранг 8,5 се категориите *лажење, кршење на редот во училиште и дома*. По нив следува рангот 11 *скратување на психолошко-социјална помош*. Со ранг 14 се категориите *издавање на тајна, мачење на животни, престанување со омилена активност, разно и без одговор*.

Табела бр.28.- Рангирање на одговорите на девојчињата во категоријата лоши постапки.

Вид лоши постапки	IV година
	ранг
Предизвикување материјални штети	1
Непослушност, неизвршување на добисни задачи од родителите	3
Крадење	3
Лажење	6
Скратување на психолошко-социјална помош	7
Вербална агресија	7
Неуспех во училиште	7
Кршење на редот во училиште и дома	10
Поседување на негативни особини на личноста	10
Скратување на физичко-материјална помош	11
Издавање на тајна	11
Мачење на животни	13,5
Престанување со омилена активност	13,5
Физичка агресија	13,5
Разно	14
Без одговор	14

Во табела бр.28 се рангирани одговорите на девојчињата од IV година во категоријата лоши постапки. На прво место со ранг 1 е категоријата предизвикување материјални штети. Следува рангот 3 непослушност и крадење. Со ранг 7 се скратување на психолошко-социјална помош, вербална агресија и неуспех во училиште. Со ранг 10 се категориите кршење на редот во училиште и дома и поседување на негативни особини. Веднаш по нив се категориите скратување на физичко-материјална помош и издавање на тајна со ранг 11. Со ранг 13,5 се категориите мачење на животни, престанување со омилена активност, физичка агресија. Последните две категории се разно и без одговор со ранг 14.

Табела бр.29.- Рангирање на одговорите на момчињата во категоријата *лоши постојайки*.

Вид лоши постапки	I година
	ранг
Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите	1
Предизвикување материјални штети	2
Физичка агресија	3,5
Крадење	3,5
Вербална агресија	6
Лажење	6
Неуспех во училиште	6
Скратување на физичко-материјална помош	8
Скратување на психолошко-социјална помош	9,5
Кршење на редот во училиште и дома	9,5
Издавање на тајна	13,5
Мачење на животни	13,5
Поседување на негативни особини на личноста	13,5
Престанување со омилена активност	13,5
Разно	13,5
Без одговор	13,5

Во табела бр.29 се рангирани одговорите на момчињата од I година во категоријата *лоши постојайки*. Ранг 1 е *непослушност, неизвршување на задачи добиени од родителите*. Потоа следуваат другите рангови, со ранг 2 е категоријата *предизвикување материјални штети*. Категориите *физичка агресија* и *крадење* го носта ракот 3,5. Со ранг 6 имаме три категории лоши постапки и тоа: *вербална агресија*, *лажење* и *неуспех во училиште*. Веднаш следува рангот 9,5 со категориите: *скратување на психолошко-социјална помош*, *кршење на редот во училиште и дома*. Со ранг 13,5 имаме дури шест категории: *издавање на тајна*, *мачење на животни*, *поседување на негативни особини на личност*, *престанување со омилена активност*, *разно* и *без одговор*.

Табела бр.30.- Рангирање на одговорите на момчињата во категоријата *лоши постапки*.

Вид лоши постапки	II година
	ранг
Предизвикување материјални штети	1,5
Физичка агресија	1,5
Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите	3
Скратување на физичко-материјална помош	5
Крадење	5
Неуспех во училиште	5
Вербална агресија	7,5
Скратување на психолошко-социјална помош	7,5
Лажење	8,5
Кршење на редот во училиште и дома	13
Издавање на тајна	13
Мачење на животни	13
Поседување на негативни особини на личноста	13
Престанување со омилена активност	13
Разно	13
Без одговор	13

Во табела бр.30 се рангирани одговорите на момчињата од II година во категоријата *лоши постапки*. На прво место со ранг 1,5 се јавуваат две категории и тоа: *предизвикување материјални штети и физичка агресија*. По нив следува категоријата *непослушност* со ранг 3. Категориите *скратување на физичко-материјална помош, крадење, неуспех во училиште* го носта рангот 5. Следува рангот 7,5 со категоријата *вербална агресија и скратување на психолошко-социјална помош*, додека со ранг 8,5 е категоријата *лажење*. Останатите седум категории го носат рангот 13: *издавање на тајна, мачење на животни, поседување на негативни особини на личноста, престанување со омилена активност, кршење на редот во училиште и дома, разно и без одговор*.

Табела бр.31.- Рангирање на одговорите на момчињата во категоријата *лоши постапки*.

Вид лоши постапки	III година
	ранг
Предизвикување материјални штети	1
Лажење	2
Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите	5
Скратување на психолошко-социјална помош	5
Физичка агресија	5
Крадење	5
Поседување на негативни особини на личноста	5
Вербална агресија	8,5
Неуспех во училиште	8,5
Издавање на тајна	12
Мачење на животни	12
Кршење на редот во училиште и дома	12
Скратување на физичко-материјална помош	12
Престанување со омилена активност	12
Разно	15,5
Без одговор	15,5

Во табела бр. 31 се рангирани одговорите на момчињата од III година во категоријата *лоши постапки*. Со ранг 1 е категоријата *предизвикување материјални штети*, со ранг 2 *лажење*. Потоа следува рангот 5 со пет категории и тоа: *непослушност*, *скратување на психолошко-социјална помош*, *физичка агресија*, *крадење*, *поседување негативни особини*. Категориите *вербална агресија* и *неуспех во училиште* се со ранг 8,5. Следи рангот 12 кој го носат пет категории: *издавање на тајна*, *мачење на животни*, *кршење на редот во училиште и дома*, *скратување на физичко-материјална помош*, *престанување со омилена активност*. На крајот се категориите *разно* и *без одговор* со ранг 15,5.

Табела бр.32.- Рангирање на одговорите на момчињата во категоријата *лоши постапки*.

Вид лоши постапки	IV година
	ранг
Скратување на психолошко-социјална помош	3
Физичка агресија	3
Вербална агресија	3
Крадење	3
Лажење	3
Скратување на физичко-материјална помош	6,5
Поседување на негативни особини на личноста	6,5
Предизвикување материјални штети	9
Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите	9
Неуспех во училиште	9
Издавање на тајна	13,5
Мачење на животни	13,5
Кршење на редот во училиште и дома	13,5
Престанување со омилена активност	13,5
Разно	13,5
Без одговор	13,5

Во табела бр.32 се рангирани одговорите на момчињата од IV година во категоријата *лоши постапки*. Со ранг 3 имаме пет категории *скратување психолошко-социјална помош, физичка агресија, вербална агресија, крадење и лажење*. Со ранг 6,5 две категории: *скратување на физичко-материјална помош и поседување на негативни особини на личноста*. Исто и со ранг 9 имаме категории *предизвикување материјални штети, непослушност и неуспех во училиште*. Останатите шест категории го носат рангот 13,5: *издавање на тајна, мачење на животни, кршење на редот во училиште и дома, престанување со омилена активност, разно и без одговор*.

* Наредниот дел на нашата обработка на податоци е анализата на временски серии. Со цел да се утврди оправданоста од прифаќањето или одрекувањето на хипотезите, податоците од табелите кои се однесуваат на категориите добри постапки кај момчињата и кај девојчињата, и податоците кои се однесуваат на категориите лоши постапки кај момчињата и кај девојчињата, се обработени со постапка позната под името временска серија т.е. динамична анализа на тренд.

При ова ако одредена категорија се намалува во текот на возраста, односно се намалува фреквенцијата и процентот на нејзиното јавување за оваа категорија се вели дека има негативен тренд, а доколку процентот и фреквенцијата на јавување се зголемува во тек на возраста, тогаш за таквата категорија велиме дека има позитивен тренд. Кога трендовите се

посматраат на основа на аголниот коџециент може да се види дека тие можат да се поделат на позитивни и негативни т.е. проценката на постапките како добри, односно лоши, растат или опаѓаат со тек на возраста. Кои категории добри или лоши постапки се со позитивен а кои со негативен тренд односно кои растат или опаѓаат е прикажано во наредните табели.

Тренд на категориите добри постапки кај девојчињата.
Преглед бр.1

Вид добри постапки	I	II	III	IV	а Појдовна величина на функ.	б Аголен коэф.на тренд	вид на тренд
	Ус (тренд)						
Посед. позитивни особини на личноста	13,4	14,3	15,2	16,1	12,5	0,9	позит.
Извршување на добиени задачи од родит.	10,2	8,1	6,0	3,9	12,4	-22	негат.
Успех во училиште	6,8	5,7	4,6	3,5	6,6	-0,2	негат.
Враќање на загубени работи	6,4	6,2	6,0	5,8	7,9	-1,1	негат.
Занимавање со омилена активност	4,8	3,9	3,0	2,1	5,7	-0,9	негат.
Стекнување на знаења и вештини	4,2	3,2	2,2	1,2	5,2	-1,0	негат.
Без одговор	2,2	1,9	1,6	1,3	2,5	-0,3	негат.
Физичко-материјална помош	2,0	1,6	1,2	0,8	2,4	-0,4	негат.
Психолошко-социјална помош	1,9	3,8	5,7	7,6	0	1,9	позит.
Почитување на редот во учил. и дома	1,8	2,8	3,8	4,8	0,8	1	позит.
Помош и нега на животни	0,3	0,2	0,1	0	0,4	-0,1	негат.

Тренд на категориите добри постапки кај момчињата.
Преглед бр.2

Вид добри постапки	I	II	III	IV	а Појдовна величина на функ.	б Аголен коэф.на тренд	вид на тренд
	Ус (тренд)						
Извршување на добиени задачи од родит.	9,2	7,5	5,8	4,1	10,2	-1	негат.
Успех во училиште	6,4	5,6	4,8	4,0	7,2	-0,8	негат.
Посед. позитивни особини на личноста	2,8	3,9	5,0	6,1	1,7	1,1	позит.
Занимавање со омилена активност	2,6	1,9	1,2	0,5	3,3	-0,7	негат.
Физичко-материјална помош	2,2	2,1	2,0	1,9	2,3	-0,1	негат.
Почитување на редот во учил. и дома	2,2	2,9	3,6	4,3	2,5	0,7	позит.
Психолошко-социјална помош	1,4	3,1	4,8	6,5	-0,3	1,7	позит.
Стекнување на знаења и вештини	1,4	1,8	2,2	2,6	1	0,4	позит.
Враќање на загубени работи	1,2	0,9	0,6	0,3	1,5	-0,3	негат.
Без одговор	1,0	0,8	0,4	1,6	-0,2	1,2	позит.
Помош и нега на животни	0,3	0,2	0,1	0	0,4	-0,1	негат.

Во состав на категоријата добри постапки кај девојчињата, како подвидови категории кои се јавуваат со негативен тренд се:

- Извршување на добиени задачи од родителите,
- Успех во училиште,
- Враќање на загубени работи,
- Занимавање со омилена активност,
- Стекнување на знаења и вештини,
- Без одговор,
- Физичко-материјална помош и
- Помош и нега на животни.

Останатите категории имаат позитивен тренд а тоа се:

- Поседување на позитивни особини на личноста,
- Почитување на редот во училиште и дома,
- Психолошко-социјална помош,
- Стекнување на знаења и вештини,
- Без одговор.

Од прегледот еден и два може да се заклучи дека дојдовме до резултати кои покажуваат: На прво место по величината на аголниот коефициент (негативен) е категоријата *извршување на добиени задачи од родителите*, и кај девојчињата и кај момчињата. Воочливо е дека оваа категорија како добра постапка повеќе се јавува кај помладата возраст во I и II година, а додека во III и IV година е помалку застапена. Причината за ваквото однесување на трендот најверојатно треба да се бара во сфаќањето за должност. Од педагошката литература ни е познато дека на помала возраст учениците сакаат да ги извршуваат задачите на возрасните, веројатно затоа што должноста ја изедначуваат со послушност. На оваа возраст во I и II година средно училиште, оваа послушност им дава чувство на сигурност и пред се внимание и важност, додека негативниот аголен коефициент во III и IV година и кај девојчињата и кај момчињата може да се објасни со адолесцентската побуна против авторитетот на постарите, односно зголеменото тежнение за независност кое во добар дел се темели на созревањето.

Успехот во училиштето е категорија која исто така се јавува со негативен тренд и кај девојчињата и кај момчињата. И оваа категорија е повеќе изразена кај учениците во I и II година, а помалку во III и IV година. Периодот во првите две години од средното училиште е период во кој учениците поголемо внимание придаваат на *успехот во училиштето*. Додека периодот во III и IV година е период во кој училишниот успех веќе не е средство за истакнување туку адолесцентите повеќе ги ценат другите вредности.

Може да се заклучи дека и девојчињата и момчињата во категоријата добри постапки единствено се разликуваат по категоријата *стекнување на знаења и вештини* која кај девојчињата се јавува со негативен тренд, а кај момчињата со позитивен тренд.

Тренд на категориите *лоши постојанки* кај девојчињата.
Преглед бр.3

Вид лоши постапки	I	II	III	IV	а Појдовна величина на функ.	б Аголен коэф.на тренд	вид на тренд
	Ус (тренд)						
Без одговор	10,1	9,8	9,5	9,2	10,4	-0,3	негат.
Издавање на тајна	9,1	8,8	8,5	8,2	9,4	-0,3	негат.
Предизвикување материјални штети	7,0	5,9	4,8	3,7	8,1	-1,1	негат.
Непослушност	7,0	5,5	4,0	2,5	8,5	-1,5	негат.
Физичка агресија	5,8	4,9	4,0	3,1	6,7	-0,9	негат.
Крадење	5,6	4,3	3,0	1,7	6,9	-1,3	негат.
Скратување на физичко-матер. помош	5,2	3,6	1,2	0,8	5,6	-0,4	негат.
Неуспех во училиште	4,8	4,0	3,2	2,4	5,6	-0,8	негат.
Вербална агресија	2,4	2,6	2,8	3,0	2,2	0,2	позит.
Лажење	1,8	2,1	2,4	2,7	2,5	0,3	позит.
Поседување негат. особини на личноста	1,8	2,1	2,4	2,7	1,5	0,3	позит.
Скратување на псих.-социјална помош	1,6	2,3	3,0	3,7	0,9	0,7	позит.
Кршење на редот во учил. и дома	0,8	1,3	1,8	2,3	0,3	0,5	позит.

Тренд на категориите *лоши постојанки* кај момчињата.
Преглед бр.4

Вид лоши постапки	I	II	III	IV	а Појдовна величина на функ.	б Аголен коэф.на тренд	вид на тренд
	Ус (тренд)						
Кршење на редот во учил. и дома	8,3	8,6	8,9	9,2	8	0,3	позит.
Непослушност	6,0	4,7	3,4	2,1	7,3	-1,3	негат.
Предизвикување материјални штети	4,8	3,6	2,4	1,2	6	-1,2	негат.
Физичка агресија	3,6	4,1	4,6	5,1	3,1	0,5	позит.
Крадење	3,2	3,5	3,8	4,1	2,9	0,3	позит.
Неуспех во училиште	3,2	2,5	1,8	1,1	3,9	-0,7	негат.
Лажење	2,6	2,7	2,8	2,9	2,5	0,1	позит.
Скратување на физичко-матер. помош	2,4	2,1	1,8	1,5	2,7	-0,3	негат.
Вербална агресија	2,4	2,6	2,8	3,0	2,2	0,2	позит.
Скратување на псих.-социјална помош	1,2	2,0	2,8	3,6	0,4	0,8	позит.
Поседување негат. особини на личноста	0,4	0,8	2,0	3,2	0,8	1,2	позит.

Во состав на категоријата *лоши постапки* кај девојчињата како подвидови на категории кои се јавуваат со негативен тренд се:

- Без одговор,
- Издавање на тајна,

- Предизвикување на материјални штети,
- Непослушност,
- Физичка агресија ,
- Крадење,
- Скратување на физичко-материјална помош и
- Неуспех во училиштите.

Останатите категории имаат позитивен тренд а тоа се:

- Вербална агресија,
- Лажење,
- Поседување на негативни особини на личноста,
- Скратување на психолошко-социјална помош и
- Кршење на редот во училиште и дома.

Во состав на категоријата лоши постапки кај момчињата како под видови на категории кои се јавуваат со негативен тренд се:

- Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите,
- Предизвикување на материјални штети.
- Неуспех во училиште,
- Скратување на физичко-материјална помош,

Останатите категории се со позитивен тренд:

- Кршење на редот во училиште и дома,
- Физичка агресија,
- Крадење,
- Лажење,
- Вербална агресија,
- Скратување на психолошко-материјална помош и поседување негативни особини на личноста.

Од категоријата на лоши постапки кај момчињата од поголема важност во воспитна смисла се позитивните трендови на категориите: *физичка агресија, вербална агресија, крадење и лажење.*

Овие резултати покажуваат дека со текот на возраста кај учениците проценувањето на моралните постапки на добри и лоши покажува тенденција на развој. Односно со текот на возраста доаѓа до промени во проценувањето на моралните постапки на добри и лоши. *Со ова се потврдува првата хипотеза, односно претпоставката дека проценувањето на моралните постапки на добри и лоши се разликува од возрастa на испитаниците.*

Во прилог на прифаќање на оваа хипотеза говорат и пресметаните коефициенти на корелација дадени во посебен прилог. Од тие прилози се гледа дека постои корелација помеѓу рангираните категории на секоја возраст. Анализата на добиените резултати дава општ впечаток дека степенот на поврзаноста на ранг категориите е најголем за двете најблиски возрасни категории (пример 15 години со 16 години) и тој е поголем со наредната возрасна категорија, отколку со претходната (пример е поголем за 15-16 години отколку за 15-19 години).

Со оддалечувањето од возрасната категорија, опаѓа и коефициентот на корелација, што говори во прилог на претпоставката за

постоење на тенденција на развој кај проценувањето на моралните постапки.

Што се однесува до претпоставката дека проценувањето на моралните постапки на добри и лоши зависи од полот на испитаниците е неоправдан. *Анализираните резултати го наметнуваат заклучокот дека не постојат разлики меѓу машките и женските постојанки, односно не постојат постојанки кои би биле специфични само за момчињата или само за девојчињата. Треба да се спомене дека доколку се среќнаат извесни разлики тие се однесуваат на зачестеноста со која се јавува одредена постојанка, но не и видот на постојанката. Ова значи дека вјората хипотеза не се потврдува и.е. се отфрла.*

* Категоријата добри причини ја сочинуваат следниве подвидови категории:

- **Последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе:** тоа е категорија во која се класифицирани одговорите од кои се гледа дека учениците при проценувањето водат сметка првенствено за последиците кои таа постапка ги имала за нив (примери од добиени одговори: *Затоа што како награда добив мојот циклал.*)

- **Последици кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе:** тоа е категорија во која се класифицирани одговорите кои се однесуваат на предвидување на последиците од постапката што треба да се изврши (примери од добиени одговори: *Затоа што не сакам да ја навредам мајкама, Знаев дека ако го направев тоа ќе бидев казниа*)

- **Пожитување на авторитетот на постарите:** тоа е категорија во која се класифицирани одговорите од кои се гледа дека почитувањето на авторитетот на возрасните се зема како критериум при проценување на исправноста на извршената постапка (примери од добиени одговори: *Затоа што мајка ми секогаш вели дека тоа е добро за мене., Затоа што постојат некои нешта кои ја прават мајкама да биде добра*)

- **Возвратност:** тоа е категорија во која се класифицирани одговорите кои покажуваат дека децата сметаат дека е исправно на доброто да се одговори со добро (примери од добиени одговори: *Затоа што и тоа ми помага., Затоа што е добар другар, Ја и јас сум добар со него.*)

- **Однесување во склад со возраста:** тоа е категорија во која се класифицирани одговорите во кои преовладува желбата да се биде ист како моделот (примери од добиени одговори: *Затоа што и моите другарки го прават тоа., Сите од моето одделение би сакале да го сторат тоа.*)

- **Задоволство со себе:** тоа е категорија во која се класифицирани одговорите од кои се гледа дека како критериум во одредувањето на некоја постапка се зема личното задоволство (примери од добиени

одговори: *Зайџоа шџџо сум добра и убава., Заради џоа шџџо мислам дека сум добар ученик.*)

- **Расудување врз основа на туѓа положба:** тоа е категорија во која се класифицирани одговорите од кои се гледа емпатија, ефективно изедначување со туѓо искуство преку ставање во положба на друг и проценување на сопствената постапка од туѓа позиција (примери од добиени одговори: *Зайџоа шџџо знам како е да си во неѓова кожа., Заради џоа шџџо сиџурно и било мноѓу џешико.*)

- **Грижа за другите:** тоа е категорија во која се класифицирани одговорите од кои се гледа дека средношколците при проценување на својата постапка воделе сметка за другите (примери од добиени одговори: *Зайџоа шџџо е џоа добро и за неа., Зайџоа шџџо ми е жал да ѓо ѓледам џаков.*)

- **Избегнување на чувство на вина:** тоа е категорија во која се класифицирани одговорите во кои испитаниците при проценување на својата постапка водат сметка за чувството на вина (примери од добиени одговори: *Зайџоа шџџо смеџам дека со џоа не сум и нанела никаква навреда., Заради џоа шџџо сум добро девојка и не сум сиџорила нишџџо лошо.*)

- **Прифаќање на општите норми:** тоа е категорија во која се класифицирани одговорите во кои испитаниците при оценувањето на своите постапки ги земаат во предвид општите норми (примери од добиени одговори: *Зайџоа шџџо џоа е џраведно за сиџе., Зайџоа шџџо џака сиџе џреба да се однесуваџ.*)

Табела бр.33.- Одговори на девојчињата-класифицирани во категоријата *џричини за добриџе морални џосџаџки.*

Вид причини за добрите морални постапки	I година	
	фрекф.	%
Почитување на авторитетот на постарите	8	22,85
Последици кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе	7	20,00
Последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе	6	17,14
Избегнување на чувство на вина	5	14,28
Возвратност	4	11,43
Грижа за другите	3	8,57
Расудување врз основа на друга полажба	1	2,85
Прифаќање на општи норми	1	2,85
Однесување во склад со возраста	0	-
Задоволство со себе	0	-
Без одговор	0	-
Вкупно	35	99,97

Во табела бр.33 се дадени причините за добрите морални постапки кај девојчињата во I година. Исто така е претставен преглед на зачестеноста со која се јавуваат категориите причини за добрите морални постапки и процентот на нивната зачестеност.

Со најголем процент се јавува категоријата почитување на авторитетот на постарите и тоа со 22,85%. Понатаму се низат останатите категории: Последници кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе со 20,00%, последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе со 17,14%, избегнување на чувство на вина со 14,28%, возвратност со 11,43%, грижа за другите со 8,57%. На последно место со најмал процент се категориите расудување врз основа на друга положба и прифаќање на општии норми со 2,85%.

Табела бр.34.- Одговори на девојчињата-класифицирани во категоријата причини за добрите морални постапки.

Вид причини за добрите морални постапки	II година	
	фрекф.	%
Почитување на авторитетот на постарите	7	19,44
Последници кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе	5	13,89
Грижа за другите	5	13,89
Последници кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе	4	11,11
Возвратност	4	11,11
Расудување врз основа на друга положба	3	8,33
Избегнување на чувство на вина	3	8,33
Без одговор	3	8,33
Задоволство со себе	1	2,78
Прифаќање на општи норми	1	2,78
Однесување во склад со возраста	0	-
Вкупно	36	99,99

Во табела бр. 34 се дадени видовите причини за добрите морални постапки кај девојчињата во II година. Според зачестеноста на прво место се наоѓа категоријата почитување на авторитетот на постарите застапена со 19,44%. Второто место го делат категориите: последици кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе и грижа за другите застапени со 13,89%. По нив следуваат категориите: последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе и возвратност со 11,11%. Со 8,33% се застапени категориите: расудување врз основа на друга положба, избегнување на чувство на вина и без одговор. Со најнизок процент се застапени категориите: задоволство со себе и прифаќање на општии норми со 2,78%. Категоријата однесување во склад со возраста воопшто не се јавува.

Табела бр.35.- Одговори на девојчињата-класифицирани во категоријата *причини за добрите морални постапки*.

Вид причини за добрите морални постапки	III година	
	фрекф.	%
Почитување на авторитетот на постарите	6	17,14
Грижа за другите	6	17,14
Расудување врз основа на друга полагба	5	14,28
Возвратност	4	11,43
Последици кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе	4	11,43
Последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе	3	8,57
Задоволство со себе	2	5,71
Избегнување на чувство на вина	2	5,71
Однесување во склад со возраста	1	2,85
Прифаќање на општи норми	1	2,85
Без одговор	1	2,85
Вкупно	35	99,96

Во табела бр.35 се дадени одговорите на девојчињата од III година за видовите причини за добрите морални постапки. На прво место имаме две категории: *почитување на авторитетот на постарите* и *грижа за другите*, застапени со 17,14%. По нив е категоријата *расудување врз основа на друга полагба* со 14,28%. Третото место го делат категориите *возвратност* и *последници кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе*, застапени со 11,43%. Со фреквенција 3 и процент 8,57 се јавува категоријата *последници кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе*. Категориите *задоволство со себе* и *избегнување на чувство на вина* се застапени со 5,71%. Најмалку застапени се *однесување во склад со возраста*, *прифаќање на општи норми* и *без одговор* со 2,85%.

Табела бр.36.- Одговори на девојчињата-класифицирани во категоријата *причини за добрите морални постапки*.

Вид причини за добрите морални постапки	IV година	
	фрекф.	%
Расудување врз основа на друга полагба	6	17,65
Почитување на авторитетот на постарите	5	14,71
Возвратност	5	14,71
Грижа за другите	5	14,71
Последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе	3	8,82
Последици кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе	2	5,88
Однесување во склад со возраста	2	5,88
Прифаќање на општи норми	2	5,88
Без одговор	2	5,88
Задоволство со себе	1	2,94
Избегнување на чувство на вина	1	2,94
Вкупно	34	100,00

Во табела бр.36 се дадени одговорите на девојчињата од IV година за видовите причини за добрите морални постапки. Според застапеноста на прво место се наоѓа категоријата *расудување врз основа на туѓа полагба* застапена со 17,65%. Со фреквенција 5 и процент 14,71 имаме три вида на категории и тоа: *почитување на авторитетот на постарите, возвратност и грижа за другите*. По нив следува категоријата *последници кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе* со 8,82%, за веднаш потоа да се нанижат уште четири категории сите со 5,88%: *последници кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе, однесување во склад со возраста, прифаќање на општите норми и без одговор*. Најмал процент на застапеност имаат категориите *задоволство со себе и избегнување на чувство на вина* со 2,94%.

Најзастапени категории од видовите причини за добрите морални постапки кај девојчињата од I до IV година се *почитување на авторитетот на постарите и грижа за другите*. Од наведените одговори јасно произлегува дека зборот авторитет е закон и сфаќањето за тоа што е добро се изедначува со она што го бара авторитетот. Според Пијажеовите наоди ваквите одговори го изразуваат моралниот реализам, односно уверувањето дека нешто е добро затоа што возрасните така велат, односно доброто се изедначува со послушноста и барањето на авторитетот.

Грижата за другите е категорија која според застапеноста е веднаш до авторитетот на постарите. Во сите одговори во оваа категорија доаѓа

до израз водењето сметка за туѓите чувства и почитување на туѓите причини. Од самите одговори се гледа дека поретко во прашање е строгото разумско однесување, а почесто емпатијата и посредното живеење.

Табела бр.37.- Одговори на момчињата-класифицирани во категоријата *причини за добрите морални постапки*.

Вид причини за добрите морални постапки	I година	
	фрекф.	%
Почитување на авторитетот на постарите	9	26,47
Последици кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе	6	17,65
Последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе	5	14,71
Возвратност	4	11,76
Грижа за другите	4	11,76
Избегнување на чувство на вина	4	11,76
Расудување врз основа на друга полагба	1	2,94
Прифаќање на општи норми	1	2,94
Однесување во склад со возраста	0	-
Задоволство со себе	0	-
Без одговор	0	-
Вкупно	34	99,99

Во табела бр.37 се дадени одговорите на момчињата од I година за видовите на причини за добрите морални постапки. Со најголем процент е застапена категорија *почитување на авторитетот на постарите* со 26,47%. Понатаму следат категориите: *последници кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе* со 17,65%, *последници кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе* со 14,71%. Со фреквенција 4 и процент 11,76 се јавуваат три категории: *возвратност*, *грижа за другите* и *избегнување чувство за вина*. Категориите: *расудување врз основа на друга полагба* и *прифаќање на општи норми* се најмалку застапени и то со 2,94%.

Табела бр.38.- Одговори на момчињата-класифицирани во категоријата *причини за добрите морални постапки*.

Вид причини за добрите морални постапки	II година	
	фрекф.	%
Почитување на авторитетот на постарите	6	21,43
Грижа за другите	5	17,86
Последици кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе	4	14,29
Последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе	3	10,71
Возвратност	3	10,71
Избегнување на чувство на вина	3	5,88
Расудување врз основа на друга полажба	2	5,88
Задоволство со себе	1	5,88
Прифаќање на општи норми	1	5,88
Однесување во склад со возраста	0	2,94
Без одговор	0	2,94
Вкупно	28	100,00

Во табела бр.38 се дадени видовите причини за добрите морални постапки кај момчињата од II година. Преставен е и преглед на зачестеноста со која се јавуваат категориите причини за добрите морални постапки и процентот на нивната застапеност. На прво место е категоријата *почитување на авторитетот на постарите* со 21,43%. Потоа следуваат категориите *грижа за другите* со 17,86% и *последници кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе* со 14,29%. На трето место имаме три категории: *последници кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе*, *возвратност*, *избегнување на чувство на вина* со 10, 71%. Со најниска фреквенција 1 и најмал процент 3,57 се категориите *прифаќање на општите норми* и *однесување во склад со возраста*.

Табела бр.39.- Одговори на момчињата-класифицирани во категоријата *причини за добрите морални постапки*.

Вид причини за добрите морални постапки	III година	
	фрекф.	%
Почитување на авторитетот на постарите	6	17,65
Возвратност	5	14,71
Грижа за другите	5	14,71
Последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе	4	11,76
Расудување врз основа на друга полагба	4	11,76
Последици кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе	3	8,82
Задоволство со себе	2	5,88
Прифаќање на општи норми	2	5,88
Однесување во склад со возраста	1	5,88
Избегнување на чувство на вина	1	2,94
Без одговор	1	2,94
Вкупно	34	99,99

Во табела бр.39 се дадени одговорите на момчињата од III година. На прво место имаме три категории: *почитување на авторитетот на постарите* со 17,65%, *грижа за другите* со 14,71%. Второто место го делат категориите *последници кои предизвикуваат позитивни реперкусии* и *расудување врз основа на друга полагба* со 11,76%. Категоријата *последници кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе* е застапена со 8,82%. Најмалку застапени категории со 2,94% се категориите: *однесување во склад со возраста*, *избегнување на чувство на вина* и *без одговор*.

Табела бр.40.- Одговори на момчињата-класифицирани во категоријата *причини за добриџе морални постојайки*.

Вид причини за добрите морални постапки	IV година	
	фрекф.	%
Возвратност	5	18,52
Грижа за другите	5	18,52
Расудување врз основа на друга полагба	4	14,81
Последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе	3	11,11
Почитување на авторитетот на постарите	3	11,11
Прифаќање на општи норми	3	11,11
Последици кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе	2	7,41
Задоволство со себе	2	7,41
Однесување во склад со возраста	0	-
Избегнување на чувство на вина	0	-
Без одговор	0	-
Вкупно	27	100,00

Во табела бр.40 се дадени одговорите на момчињата од IV година за видовите причини за добрите морални постапки. Со највисок процент на застапеност 18,52 се категориите *возвратност* и *грижа за другите*. Веднаш следи категоријата *расудување врз основа на друга полагба* со 14,81%. Со фреквенција 3 и процент 11,11 се појавуваат три категории: *почитување на авторитетот на постарите*, *прифаќање на општи норми*, *последници кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе*. Со најнизок процент 7,41 се категориите: *последници кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе* и *задоволство со себе*.

Разгледувајќи ги причините за добрите морални постапки во заеднички рамки девојчиња и момчиња се забележува дека не постојат големи разлики во однос на процентот на застапеноста на поедини категории. Како причина за добрата морална постапка со најголема фреквенција и процент е почитување на авторитетот на постарите одшто се гледа дека на оваа возраст се зема најчесто како критериум при проценување на исправноста на постапката.

Со голем процент е застапена категоријата грижа за другите која е покарактеристична за постарите. Сепак ова говори на прилог на тоа дека кај младите има (или е во тек) изградена спремност при проценувањето на своите постапки да водат сметка за чувствата и потребите на другите луѓе.

Добра е секоја постапка која допринесува за доброто на другите личности, а лоша е онаа која го загрозува нивниот интегритет.

Оптимистички делува високиот процент на застапеноста на категориите возвратност и расудување врз основа на туѓа положба, заедно со водењето сметка во добри последици за себе што говори во прилог на претходно спомнатата претпоставка.

*Категоријата причини за лошите морални постапки ја сочинуваат следниве подвидови категории:

-Вредност на скршениот предмет: тоа е категорија во која се класифицирани одговорите од кои се гледа дека учениците некоја постапка ја сметаат за лоша, затоа што уништиле скапоцен предмет (примери од добиени одговори: *Зайџоа шџџо оѓледалоџџо е многу скаџџо., Зайџоа шџџо џџоа и беше џоклон на мајаками...*)

-Последици кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе: тоа е категорија во која се класифицирани одговорите од кои се гледа дека учениците при проценување на своите постапки водат сметка првенствено за последиците кои таа постапка ги имала на нив (примери од добиени одговори: *Зайџоа шџџо како казна добив шамар., Зайџоа шџџо никој во класџџ не ме сакаше џоради џџоа.*)

-Последици кои се однесуваат на негативни реперкусии за себе: тоа е категорија во која се класифицирани одговорите кои се однесуваат на предвидување на последиците од постапката што треба да се изврши (примери од добиени одговори: *Зайџоа шџџо знам дека ако и џџо кажам џџоа ќе ме мрази., Зайџоа шџџо знам шџџо ќе се случи..*)

-Непочитување авторитетот на постарите: тоа е категорија во која се класифицирани одговорите од кои се гледа дека учениците некоја постапка ја сметаат за лоша затоа што не го почитува авторитетот на постарите (примери од добиени одговори: *Тоа ми се случи зайџоа шџџо не џи слушав родителџџе., Зайџоа шџџо мислев дека е важно шџџо јас ќе наредам, а не мајка ми.*)

-Невозвратност: тоа е категорија во која се класифицирани одговорите кои покажуваат дека учениците во невозвратноста гледаат оправдување за направената лоша постапка (примери од добиените одговори: *Зайџоа шџџо, шџџо и да џџојајми не враќа назад., Зайџоа шџџо не е добар друѓар.*)

-Отстапување од примерокот: тоа е категорија во која се класифицирани одговорите во кои оправдувањето за лошата постапка се бара од отстапување од моделот (примери од добиени одговори: *Зайџоа шџџо друѓџџе се облекуваат џинаку., Друѓџџе не лажат како мене.*)

-Незадоволство со себе: тоа е категорија во која се класифицирани одговорите од кои се гледа дека како критериум во одредувањето на некоја постапка се зема личното незадоволство (примери од добиени одговори: *Зааџџоа шџџо сум џрд и сиромашен., Зайџоа шџџо никој ваква не ме сака.*)

-Нерасудување врз основа на туѓа положба: тоа е категорија во која се класифицирани одговорите од кои не се гледа некаква емпатија, некако афективно изедначување со друѓи преку ставање во положба на

други (примери од добиени одговори: *Затоа што неможев да ѝрејќијосијавам како му е., Затоа што не ме инјересира никој друг освен јас.*)

-Негрижа за другите: тоа е категорија во која се класифицирани одговорите од кои се гледа дека учениците при проценување на својата постапка не воделе сметка за другиот (примери од добиени одговори: *Затоа што не ми е грижа како им е надругијте., Затоа што не му јомоѓнав на дедојто, во моментијто ми беше сеедно.*)

-Чувство на вина: тоа е категорија во која испитаниците како причина за извршената лоша постапка го наведуваат чувството на вина (примери од добиени одговори: *Затоа што сум виновна и ѝреба да ме казнајт., Затоа што смејам дека јоради јтоа ѝреба да сјирадам.*)

-Кршење на општи норми: тоа е категорија во која се класифицирани одговорите од кои се гледа дека учениците некоја постапка ја сметаат за лоша затоа што ги прекршиле општите норми (примери од добиени одговори: *Затоа што ѝпрекршив нешто што на другите им е свето., Затоа што само јас јиравам јтакви јлијосијт.*)

- Без одговор

Табела бр.41.- Одговори на девојчињата-класифицирани во категоријата *јричини за лошите морални јосијайки.*

Вид причини за лошите морални постапки	I година	
	фрекф.	%
Непочитување на авторитетот на постарите	8	22,85
Вредност на скршениот предмет	7	20,00
Последици кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе	6	17,14
Последици кои се однесуваат на предвидување на негативни реперкусии за себе	5	14,28
Невозвратност	4	11,43
Негрижа за другите	2	5,71
Чувство на вина	2	5,71
Незадоволство со себе	1	2,85
Отстапување од примерокот	0	-
Нерасудување врз основа на туѓа положба	0	-
Кршење на општите норми	0	-
Без одговор	0	-
Вкупно	35	99,97

Во табела бр.41 се дадени одговорите на девојчињата од I година за видовите причини за лошите морални постапки. Како најлоша постапка е окарактеризирана постапката на *нејочијување на авјоријтејтој на јосијаријте* која се јавува со 22,85%. По неа доаѓа *вредност на скршен јредмејт* со 20,00% и *јоследици кои јредизвикуваат нејативни рејеркусии за себе* со 17,14%. Понатаму се низат категориите *јоследици кои се однесуваат на јредвидување на нејативни рејеркусии за себе* со

14,28%, *невозвраќање* со 11,43%. Претпоследното место го делат *негрижа за другите* и *чувство на вина* 5,71%. Со најмал процент се јавува категоријата *незадоволство со себе*.

Табела бр.42.- Одговори на девојчињата-класифицирани во категоријата *причини за лошите морални постапки*.

Вид причини за лошите морални постапки	II година	
	фрекф.	%
Непочитување на авторитетот на постарите	6	16,67
Вредност на скршениот предмет	5	13,89
Последици кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе	5	13,89
Последици кои се однесуваат на предвидување на негативни реперкусии за себе	5	13,89
Невозвратност	3	8,33
Чувство на вина	3	8,33
Без одговор	3	8,33
Нерасудување врз основа на туѓа положба	2	5,55
Негрижа за другите	2	5,55
Незадоволство со себе	1	2,78
Кршење на општите норми	1	2,78
Отстапување од примерокот	0	-
Вкупно	36	99,99

Во табела бр.42 се дадени одговорите на девојчињата од II година за видовите причини за лошите морални постапки. На прво место со 16,67% се наоѓа категоријата *непочитување на авторитетот на постарите*. Потоа според процентот следат другите причини за лошите морални постапки. Со фреквенција 5 и 13,89% се вредност на *скршен предмет*, *последници кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе*, *последници кои се однесуваат на предвидување на негативни реперкусии за себе*. На трето место со 8,33% се категориите: *невозвраќање*, *чувство на вина*, *без одговор*. На претпоследно место се: *нерасудување врз основа на туѓа положба* и *негрижа за другите* 5,55%. Со најнизок процент т.е. најмалку застапени се категориите *незадоволство со себе* и *кршење на општите норми* со 2,78%.

Табела бр.43.- Одговори на девојчињата-класифицирани во категоријата *причини за лошиите морални постапки*.

Вид причини за лошите морални постапки	III година	
	фрекф.	%
Непочитување на авторитетот на постарите	5	14,28
Последици кои се однесуваат на предвидување на негативни реперкусии за себе	5	14,28
Вредност на скршениот предмет	4	11,43
Последици кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе	4	11,43
Невозвратност	4	11,43
Нерасудување врз основа на туѓа положба	4	11,43
Негрижа за другите	3	8,57
Чувство на вина	2	5,71
Кршење на општите норми	2	5,71
Отстапување од примерокот	1	2,85
Незадоволство со себе	1	2,85
Без одговор	0	-
Вкупно	35	99,97

Во табела бр.43 се дадени одговорите на девојчињата од III година за причините за лошите морални постапки. *Непочитувањето на авторитетот на постарите и последици кои предизвикуваат негативни реперкусии* се категории кои се јавуваат со 14,28%. На второ место се четири категории застапени со 11,43%, а тоа се: *вредност на скршен предмет, последици кои предизвикуваат негативни реперкусии, невозвратност и нерасудување врз основа на туѓа положба*. Понатаму следи категоријата негрижа за другите со 8,57%. *Чувство на вина и кршење на општите норми* се јавуваат со 5,71%. Со најмал процент само со 2,85 се: *отстапување од примерокот и незадоволство со себе*. Категоријата без одговор воопшто не е застапена.

Табела бр.44.- Одговори на девојчињата-класифицирани во категоријата *причини за лошиите морални постапки*.

Вид причини за лошите морални постапки	IV година	
	фрекф.	%
Нерасудување врз основа на туѓа положба	5	14,70
Невозвратност	5	14,70
Непочитување на авторитетот на постарите	4	11,76
Негрижа за другите	3	8,82
Вредност на скршениот предмет	3	8,82
Последици кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе	3	8,82
Последици кои се однесуваат на предвидување на негативни реперкусии за себе	3	8,82
Незадоволство со себе	2	5,88
Отстапување од примерокот	2	5,88
Кршење на општите норми	2	5,88
Без одговор	1	2,94
Чувство на вина	1	2,94
Вкупно	34	99,96

Во табела бр.44 се дадени одговорите на девојчињата од IV година за категориите *причини за лошиите морални постапки*. *Нерасудувањето* и *невозвратноста* се категории кој се јавуваат со 14,70%. Второто место го делат *непочитување на авторитетот на постарите*, *негрижа за другите* со 11,76%. На трето место со фреквенција 3 и 8,82% се видовите причини за лошите морални постапки: *вредност на скршен предмет*, *последници кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе*, *последници кои се однесуваат на предвидување на негативни реперкусии за себе* и *незадоволство со себе*. По нив следуваат: *отстапување од примерокот*, *негрижа за другите*, *без одговор* сите со фреквенција 2 и со 5,88%. Со фреквенција 1 и со 2,94% се јавува категоријата *чувство на вина*.

Како најлоши причини за своите морални постапки девојчињата од I и II година ги карактеризираат *непочитување на авторитетот на постарите* и *вредноста на скршениот предмет*. Додека во III година на прво место се наоѓаат категориите *непочитување на авторитетот на постарите* и *последници кои се однесуваат на негативни реперкусии*. Додека пак за девојчињата од IV година најлоши причини за своите морални постапки го сметаат *нерасудувањето* и *невозвратноста*.

Табела бр.45.- Одговори на момчињата-класифицирани во категоријата *причини за лошите морални постапки*.

Вид причини за лошите морални постапки	I година	
	фрекф.	%
Непочитување на авторитетот на постарите	9	26,47
Вредност на скршениот предмет	6	17,65
Последици кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе	5	14,71
Последици кои се однесуваат на предвидување на негативни реперкусии за себе	4	11,76
Невозвратност	3	8,82
Чувство на вина	2	5,88
Кршење на општите норми	2	5,88
Незадоволство со себе	1	2,94
Нерасудување врз основа на туѓа положба	1	2,94
Негрижа за другите	1	2,94
Отстапување од примерокот	0	-
Без одговор	0	-
Вкупно	34	99,99

Во табела бр.45 се дадени одговорите на момчињата од I година на причините за лошите морални постапки. Преставен е преглед на зачестеноста со која се јавуваат категориите причини за лошите морални постапки и процентот на нивната застапеност. Со највисока фреквенција 9 и со 26,47% се јавува категоријата *непочитување на авторитетот на постарите*. Потоа се низат останатите категории: *вредност на скршен предмет* со 17,65%, *последници кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе* со 14,71%, *последници кои се однесуваат на предвидување на негативни реперкусии за себе* со 11,76%. Категориите *чувство на вина* и *кршење на општите норми* се јавуваат со 5,88%. Со најнизок процент се *незадоволство со себе*, *нерасудување врз основа на туѓа положба*, *негрижа за другите* и тоа со 2,94%. Категориите *отстапување од примерокот* и *без одговор* воопшто не се јавуваат.

Табела бр.46.- Одговори на момчињата-класифицирани во категоријата *причини за лошите морални постапки*.

Вид причини за лошите морални постапки	II година	
	фрекф.	%
Непочитување на авторитетот на постарите	6	21,43
Вредност на скршениот предмет	4	14,29
Последици кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе	3	10,71
Последици кои се однесуваат на предвидување на негативни реперкусии за себе	3	10,71
Невозвратност	2	7,14
Нерасудување врз основа на туѓа положба	2	7,14
Негрижа за другите	2	7,14
Незадоволство со себе	2	7,14
Кршење на општите норми	2	7,14
Отстапување од примерокот	1	3,57
Чувство на вина	1	3,57
Без одговор	0	-
Вкупно	28	99,98

Во табела бр.46 се дадени одговорите на момчињата од II година за *причините за лошите морални постапки*. И овде категоријата *непочитување на авторитетот на постарите* е највисока и тоа со 21,43%. По неа следи категоријата *вредност на скршен предмет* со 14,29%. Категориите *последници кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе* и *последници кои се однесуваат на предвидување на негативни реперкусии* се јавуваат со 10,71%. Со фреквенција 2 и 7,14% имаме четири категории и тоа: *невозвратност*, *нерасудување врз основа на туѓа положба*, *негрижа за другите*, *кршење на општите норми*. Со најмал процент 3,57 се категориите: *отстапување од примерокот* и *чувство на вина*.

Табела бр.47.- Одговори на момчињата-класифицирани во категоријата *причини за лошите морални постапки*.

Вид причини за лошите морални постапки	III година	
	фрекф.	%
Непочитување на авторитетот на постарите	5	14,71
Вредност на скршениот предмет	5	14,71
Последици кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе	3	8,82
Последици кои се однесуваат на предвидување на негативни реперкусии за себе	3	8,82
Невозвратност	3	8,82
Незадоволство со себе	3	8,82
Нерасудување врз основа на туѓа положба	3	8,82
Негрижа за другите	3	8,82
Отстапување од примерокот	2	5,88
Кршење на општите норми	2	5,88
Чувство на вина	1	2,94
Без одговор	1	2,94
Вкупно	34	99,98

Во табела бр.47 се дадени одговорите на момчињата од III година за видовите причини за лошите морални постапки. Со најголем процент се категориите *непочитување на авторитетот на постарите* со 14,71%. Со фреквенција 3 и процент 8,82 се јавуваат дури шест категории: *Последици кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе, последици кои се однесуваат на предвидување на негативни реперкусии, невозвратност, незадоволство со себе, нерасудување врз основа на туѓа положба, негрижа за други*. Категориите *отстапување од примерокот и кршење на општите норми* се категории кои се јавуваат со 5,88%. Со најнизок процент е *чувството на вина и без одговор* 2,94%.

Табела бр.48.- Одговори на момчињата-класифицирани во категоријата *причини за лошиите морални постојанки*.

Видови причини за лошите морални постапки	IV година	
	фрекф.	%
Нерасудување врз основа на туѓа положба	4	14,81
Невозвратност	3	11,11
Отстапување од примерокот	3	11,11
Незадоволство со себе	3	11,11
Кршење на општите норми	3	11,11
Вредност на скршениот предмет	2	7,41
Последици кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе	2	7,41
Последици кои се однесуваат на предвидување на негативни реперкусии за себе	2	7,41
Непочитување на авторитетот на постарите	2	7,41
Негрижа за другите	2	7,41
Чувство на вина	1	3,70
Без одговор	0	-
Вкупно	27	100,00

Во табела бр.48 се дадени одговорите на момчињата од IV година за видовите причини за лошите морални постапки. Со највисок процент се јавува категоријата *нерасудување врз основа на туѓа постојанка* со 14,81%. На второ место се јавуваат четири категории: *Невозвратност*, *отстапување од примерокот*, *незадоволство со себе*, *кршење на општите норми*, сите со 11,11%. Потоа следат останатите категории со 7,41% освен категоријата *чувство на вина* која се јавува со најмал процент 3,70.

Непочитувањето на авторитетот е категорија која завзема највисоко место во рамките на причини за лошите морални постапки. Ова е за младинец за кој почитувањето на авторитетот на возрасните е пресуден на неисправноста на некоја постапка. Има одредени отстапувања во однос на процентот со кој е застапена категоријата *возвратност* која кај девојчињата е застапена со 13% а кај момчињата со 9%. Отворено останува прашањето дали тоа значи дека девојчињата повеќе сметаат дека на добро треба да се врати со добро и обратно.

Високиот процент на *вредност на скршениот предмет* говори за постоењето на вредноста или цената на предметот како критериум на лошост на некое дело. Како и кај причините за добрите морални постапки и овде е присутна во висок процент спремноста на младите да се стават на туѓо место, да ги почувствуваат и разберат потребите на другите лица, но пред оваа подготвеноста ги претпочитуваат добрите

последници т.е. ова говори во прилог на тоа дека за целосно, вистинско поставување на туѓо место на ова возраст неноже да се зборува, туку дека станува збор за **подготвеност** за поставување на туѓо место.

После прегледот на зачестеноста на категориите, причини за добрите морални постапки и причини за лошите морални постапки кај девојчињата и кај момчињата, поголема прегледност истите категории се рангирани. Извршено е рангирање на категориите според извршените фреквенции за сите возрасти посебно, посебно за момчињата и посебно за девојчињата, од I до IV година.

Табела бр.49.- Рангирање на одговорите кај девојчињата класифицирани во категоријата *причини за добриите морални постапки*.

Видови причини за добрите морални постапки	I година
	ранг
Почитување на авторитетот на постарите	1
Последници кои предизвикуваат позитивни репрекусии за себе	2
Последници кои се однесуваат на предвидување на позитивни репрекусии за себе	3
Избегнување чувство на вина	4
Возвратност	5
Грижа за другите	6
Прифаќање на општи норми	7,5
Однесување во склад со возраста	10
Задоволство со себе	10
Расудување врз основа на туѓа положба	10
Без одговор	10

Во табела бр.49 се рангирани одговорите на девојчињата од I година, класифицирани во категоријата причини за добрите морални постапки. Со ранг 1 е *почитување на авторитетот на постарите*. Со ранг 2 *последници кои предизвикуваат позитивни репрекусии за себе*. Со ранг 3 *последници кои се однесуваат на предвидување на позитивни репрекусии за себе*. Следуваат ранговите 4,5 и 6 *избегнување на чувство на вина, возвратност и грижа за другите*. Прифаќање на општите норми е со ранг 7,5. Со ранг 10 имаме четири категории: *однесување во склад со возраста, задоволство со себе, расудување врз основа на туѓа положба и без одговор*.

Табела бр.50.- Рангирање на одговорите кај девојчињата класифицирани во категоријата *причини за добрите морални постапки*.

Видови причини за добрите морални постапки	II година
	ранг
Избегнување чувство на вина	1
Почитување на авторитетот на постарите	2
Последици кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе	3,5
Грижа за другите	3,5
Последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе	5,5
Возвратност	5,5
Без одговор	7,5
Расудување врз основа на туѓа положба	7,5
Прифаќање на општи норми	9,5
Задоволство со себе	9,5
Однесување во склад со возраста	11

Во табела бр.50 се рангирани одговорите на девојчињата од II година класифицирани во категоријата причини за добрите морални постапки. Со ранг 1 е категорија *избегнување чувство на вина*. Со ранг 2 *почитување на авторитетот на постарите*. Со ранг 3,5 имаме две категории: *последници кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе* и *грижа за другите*. Со ранг 5,5 исто имаме две категории: *последници кои предизвикуваат позитивни реперкусии* и *возвратност*. Категориите *без одговор* и *расудување врз основа на туѓа положба* се со ранг 7,5. *Прифаќањето на општите норми* и *задоволство со себе* го делат реангот 9,5. *Однесувањето во склад со возраста* е со ранг 11.

Табела бр.51.- Рангирање на одговорите кај девојчињата класифицирани во категоријата *причини за добрите морални постапки*.

Видови причини за добрите морални постапки	III година
	ранг
Грижа за другите	1,5
Почитување на авторитетот на постарите	1,5
Расудување врз основа на туѓа положба	3
Последици кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе	4,5
Возвратност	4,5
Последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе	6
Задоволство со себе	7,5
Избегнување чувство на вина	7,5
Однесување во склад со возраста	10
Прифаќање на општи норми	10
Без одговор	10

Во табела бр.51 се рангирани одговорите на девојчињата од III година класифицирани во категоријата причини за добрите морални постапки. Со ранг 1,5 се јавуваат две категории: *грижа за другите* и *почитување на авторитетот на постарите*. *Расудувањето врз основа на туѓа положба* е со ранг 3. Рангот 4,5 го делат категориите: *последници кои се однесуваат на предвидување позитивни реперкусии за себе* и *возвратност*. Категоријата последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии е со ранг 6. Категоријата *задоволство со себе* и *избегнување на чувство на вина* е со ранг 7,5. Со ранг 10 се јавуваат три категории: *однесување во склад со возраста*, *прифаќање на општите норми* и *без одговор*.

Табела бр.52.- Рангирање на одговорите кај девојчињата класифицирани во категоријата *причини за добрите морални постапки*.

Видови причини за добрите морални постапки	IV година
	ранг
Расудување врз основа на туѓа положба	1
Почитување на авторитетот на постарите	3
Возвратност	3
Грижа за другите	3
Последици кои се однесуваат на придвижување на позитивни репрекусии за себе	5
Последици кои предизвикуваат позитивни репрекусии за себе	7,5
Задоволство со себе	7,5
Прифаќање на општи норми	7,5
Без одговор	7,5
Однесување во склад со возраста	10,5
Избегнување чувство на вина	10,5

Во табела бр.52 се рангирани одговорите на девојчињата од IV година класифицирани во категоријата *причини за добрите морални постапки*. Со ранг 1 е категоријата *расудување врз основа на туѓа положба*. Со ранг 3 имаме три категории: *почитување на авторитетот на постарите*, *возвратност* и *грижа за другите*. Исто така и со ранг 7,5 имаме четири категории и тоа: *последници кои предизвикуваат позитивни репрекусии за себе*, *задоволство со себе*, *прифаќање на општите норми* и *без одговор*. На последно место со ранг 10,5 се категориите: *однесување во склад со возраста* и *избегнување на чувство на вина*.

Табела бр.53.- Рангирање на одговорите кај момчињата класифицирани во категоријата *причини за добрије морални постапки*.

Видови причини за добрите морални постапки	I година
	ранг
Почитување на авторитетот на постарите	1
Последици кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе	2
Последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе	3
Возвратност	5
Грижа за другите	5
Избегнување чувство на вина	5
Расудување врз основа на туѓа положба	7,5
Прифаќање на општи норми	7,5
Однесување во склад со возраста	10
Задоволство со себе	10
Без одговор	10

Во табела бр.53 се рангирани одговорите на момчињата од I година класифицирани во категоријата причини за добрите морални постапки. Со ранг 1 е *почитување на авторитетот на постарите*. Со ранг 2 *последници кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе*. Со ранг 3 категоријата *последници кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе*. Со ранг 5 се јавуваат три категории: *возвратност*, *грижа за другите* и *избегнување чувство на вина*. Категориите *расудување врз основа на туѓа положба* и *прифаќање на општите норми* се со ранг 7,5. Со ранг 10 се јавуваат три категории: *однесување во склад со возраста*, *задоволство со себе* и *без одговор*.

Табела бр.54.- Рангирање на одговорите кај момчињата класифицирани во категоријата *причини за добрите морални постапки*.

Видови причини за добрите морални постапки	II година
	ранг
Почитување на авторитетот на постарите	1
Грижа за другите	2
Последици кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе	3
Последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе	5
Возвратност	5
Избегнување чувство на вина	5
Расудување врз основа на туѓа положба	7
Задоволство со себе	8,5
Прифаќање на општи норми	8,5
Однесување во склад со возраста	10,5
Без одговор	10,5

Во табела бр.54 се рангирани одговорите на момчињата од II година класифицирани во категоријата *причини за добрите морални постапки*. Со ранг 1 е категоријата *почитување на авторитетот на постарите*. Со ранг 2 *грижа за другите*, со ранг 3 *последници кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе*. Со ранг 5 имаме три категории: *последници кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе*, *возвратност* и *избегнување чувство на вина*. Категоријата *расудување врз основа на туѓа положба* го носи рангот 7. Категориите *задоволство со себе* и *избегнување на чувство на вина* се со ранг 8,5. На последно место со ранг 10,5 се категориите: *однесување во склад со возраста* и *без одговор*.

Табела бр.55.- Рангирање на одговорите кај момчињата класифицирани во категоријата *причини за добрите морални постапки*.

Видови причини за добрите морални постапки	III година
	ранг
Почитување на авторитетот на постарите	2
Возвратност	2
Грижа за другите	2
Последици кои предизвикуваат позитивни репрекусии за себе	4,5
Расудување врз основа на туѓа положба	4,5
Последици кои се однесуваат на придвижување на позитивни репрекусии за себе	6
Задоволство со себе	7,5
Избегнување чувство на вина	7,5
Однесување во склад со возраста	10
Прифаќање на општи норми	10
Без одговор	10

Во табела бр.55 се рангирани одговорите на момчињата од III година класифицирани во категоријата *причини за добрите морални постапки*. На прво место со ранг 2 се категориите *почитување на авторитетот на постарите, возвратност, грижа за другите*. Со ранг 4,5 имаме две категории: *последници кои предизвикуваат позитивни репрекусии за себе и расудување врз основа на туѓа положба*. Категоријата *последници кои се однесуваат на позитивни репрекусии за себе* го носи рангот 6. Со ранг 7,5 се категориите *задоволство со себе и избегнување на чувство на вина*. Со ранг 10 се јавуваат три категории: *однесување во склад со возраста, прифаќање на општи норми и без одговор*.

Табела бр.56.- Рангирање на одговорите кај момчињата класифицирани во категоријата *причини за добрите морални постапки*.

Видови причини за добрите морални постапки	IV година
	ранг
Расудување врз основа на туѓа положба	1,5
Грижа за другите	1,5
Возвратност	3
Последици кои предизвикуваат позитивни репрекусии за себе	5
Почитување на авторитетот на постарите	5
Прифаќање на општи норми	5
Последици кои се однесуваат на предвидување на позитивни репрекусии за себе	7,5
Задоволство со себе	7,5
Однесување во склад со возраста	10
Избегнување чувство на вина	10
Без одговор	10

Во табела бр.56 се рангирани одговорите на момчињата од IV година класифицирани во категоријата *причини за добрите морални постапки*. На прво место со ранг 1,5 се категориите *расудување врз основа на туѓа положба* и *грижа за другите*. Следи категоријата *возвратност* со ранг 3. Со ранг 5 се јавуваат три категории: *последници кои предизвикуваат позитивни репрекусии*, *почитување на авторитетот на постарите* и *прифаќање на општи норми*. Со ранг 7,5 се: *последници кои се однесуваат на предвидување на позитивни репрекусии за себе* и *задоволство со себе*. На последно место со ранг 10 се категориите *однесување во склад со возраста*, *избегнување чувство на вина* и *без одговор*.

Табела бр.57.- Рангирање на одговорите кај девојчињата класифицирани во категоријата *причини за лошите морални постапки*.

Видови причини за лошите морални постапки	I година
	ранг
Непочитување на авторитетот на постарите	1
Вредност на скршен предмет	2
Последици кои предизвикуваат негативни репрекусии за себе	3
Последици кои се однесуваат на негативни репрекусии за себе	4
Невозвратност	5
Негрижа за другите	6,5
Чувство на вина	6,5
Нерасудување врз основа на туѓо место	10,5
Кршење на општите норми	10,5
Без одговор	10,5
Отстапување од примерокот	10,5

Во табела бр.57 се рангирани одговорите на девојчињата од I година класифицирани во категоријата причини за лошите морални постапки. Со ранг 1 е категоријата *непочитување на авторитетот на постарите*. Потоа се редат останатите категории: со ранг 2 *вредност на скршен предмет*, со ранг 3 *последници кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе*, со ранг 4 *последници кои се однесуваат на негативни реперкусии*, со ранг 5 *невозвратност*. Рангот 6,5 го носат категориите: *негрижа за другите* и *чувство на вина*. Последното место го делат четири категории: *нерасудување врз основа на туѓо место*, *кршење на општите норми*, *без одговор* и *општајување од примерок*.

Табела бр.58.- Рангирање на одговорите кај девојчињата класифицирани во категоријата *причини за лошите морални постапки*.

Видови причини за лошите морални постапки	II година
	ранг
Непочитување на авторитетот на постарите	1
Вредност на скршен предмет	3
Последници кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе	3
Последници кои се однесуваат на негативни реперкусии за себе	3
Невозвратност	6
Чувство на вина	6
Отстапување од примерокот	6
Нерасудување врз основа на туѓо место	8,5
Негрижа за другите	8,5
Незадоволство со себе	10,5
Кршење на општите норми	10,5

Во табела бр.58 се рангирани одговорите на девојчињата од II година класифицирани во категоријата причини за лошите морални постапки. Со ранг 1 е категоријата *непочитување на авторитетот на постарите*. На второ место рангот 3 го делат три категории: *вредност на скршен предмет*, *последници кои предизвикуваат негативни реперкусии*, *последници кои се однесуваат на негативни реперкусии*. Следува рангот 6 со категориите: *невозвратност*, *чувство на вина* и *општајување од примерокот*. Со ранг 8,5 *нерасудување врз основа на туѓа положба* и *негрижа за други*. Со ранг 10,5 се категориите: *незадоволство со себе* и *кршење на општите норми*.

Табела бр.59.- Рангирање на одговорите кај девојчињата класифицирани во категоријата *причини за лошиите морални постапки*.

Видови причини за лошите морални постапки	III година
	ранг
Последици кои се однесуваат на негативни репрекусии за сбе	1,5
Непочитување на авторитетот на постарите	1,5
Вредност на скршен предмет	4,5
Последици кои предизвикуваат негативни репрекусии за себе	4,5
Невозвратност	4,5
Нерасудување врз основа на туѓо место	4,5
Негрижа за другите	7
Чувство на вина	8,5
Кршење на општите норми	8,5
Отстапување од примерокот	10,5
Незадоволство со себе	10,5
Без одговор	12

Во табела бр. 59 се рангирани одговорите на девојчињата од III година класифицирани во категоријата *причини за лошите морални постапки*. Првиот ранг 1,5 го делат две категории и тоа: *последници кои се однесуваат на предвидување на негативни репрекусии и непочитување на авторитетот на постарите*. Следи рангот 4,5 со: *вредност на скршен предмет, последици кои предизвикуваат негативни репрекусии, невозвратност и нерасудување врз основа на туѓо место*. Ранг 7 носи категоријата *негрижа за други*. Со ранг 8,5 се *чувство на вина и кршење на општите норми*. *Отстапување од примерокот и незадоволство со себе* се со ранг 10,5. На последно место е *без одговор* со ранг 12.

Табела бр.60.- Рангирање на одговорите кај девојчињата класифицирани во категоријата *причини за лошиите морални постапки*.

Видови причини за лошите морални постапки	IV година
	ранг
Невозвратност	1,5
Нерасудување врз основа на туѓо место	1,5
Непочитување на авторитетот на постарите	3
Вредност на скршен предмет	5,5
Последици кои предизвикуваат негативни репрекусии за себе	5,5
Послеици кои се однесуваат на негативни репрекусии за себе	5,5
Негрижа за другите	9
Отстапување од примерокот	9
Без одговор	9
Чувство на вина	11,5
Кршење на општите норми	11,5

Во табела бр. 60 се рангирани одговорите на девојчињата од IV година класифицирани во категоријата *причини за лошите морални постапки*. Со ранг 1,5 се јавуваат категориите *невозвратност*, *нерасудување врз основа на туѓа положба*. Потоа следи категоријата *непочитување на авторитетот на постарите* со ранг 3. Со ранг 5,5 се јавуваат три категории: *вредност на скршен предмет*, *последници кои предизвикуваат негативни репрекусии за себе*. Категориите пак *негрижа за другите*, *отстапување од примерокот* и *без одговор* се јавуваат со ранг 9. На последно место се *чувство на вина* и *кршење на општите норми* со ранг 11,5.

Табела бр.61.- Рангирање на одговорите кај момчињата класифицирани во категоријата *причини за лошите морални постапки*.

Видови причини за лошите морални постапки	I година
	ранг
Непочитување на авторитетот на постарите	1
Вредност на скршен предмет	2
Последици кои предизвикуваат негативни репрекусии за себе	3
Последици кои се однесуваат на негативни репрекусии за себе	3
Невозвратност	5
Чувство на вина	6,5
Кршење на општите норми	6,5
Незадоволство со себе	9
Нерасудување врз основа на туѓо место	9
Негрижа за другите	9
Отстапување од примерокот	11,5
Без одговор	11,5

Во табела бр.61 се рангирани одговорите на момчињата од I година класифицирани во категоријата *причини за лошите морални постапки*. Со ранг 1 е *непочитување на авторитетот на постарите*, ранг 2 *вредност на скршен предмет*, ранг 3 *последници кои предизвикуваат негативни репрекусии за себе* и *последници кои се однесуваат на негативни репрекусии за себе*. Категоријата *невозвратност* го носи рангот 5. Со ранг 6,5 се *чувство на вина* и *кршење на општите норми*. Со ранг 9 се јавуваат три категории: *незадоволство со себе*, *нерасудување врз основа на туѓо место* и *негрижа за другите*. На последно место се *отстапување од примерокот* и *без одговор*.

Табела бр.62.- Рангирање на одговорите кај момчињата класифицирани во категоријата *причини за лошите морални постапки*.

Видови причини за лошите морални постапки	II година
	ранг
Непочитување на авторитетот на постарите	1
Вредност на скршен предмет	2
Последици кои предизвикуваат негативни репрекусии за себе	3,5
Последици кои се однесуваат на негативни репрекусии за себе	3,5
Невозвратност	7
Незадоволство со себе	7
Нерасудување врз основа на туѓо место	7
Кршење на општите норми	7
Негрижа за другите	7
Отстапување од примерокот	10,5
Чувство на вина	10,5
Без одговор	12

Во табела бр.62 се рангирани одговорите на момчињата од II година класифицирани во категоријата причини за лошите морални постапки. Со ранг 1 е *непочитување на авторитетот на постарите*, за веднаш да следи *вредност на скршен предмет* со ранг 2. *Последици кои предизвикуваат негативни репрекусии за себе* и *последници кои се однесуваат на негативни репрекусии за себе* го носат рангот 3,5. Со ранг 7 се јавуваат пет категории: *невозвратност*, *незадоволство со себе*, *нерасудување врз основа на туѓо место*, *кршење на општите норми* и *негрижа за други*. Со ранг 10,5 се: *отстапување од примерокот* и *чувство на вина*. На последно место со ранг 12 е категоријата *без одговор*.

Табела бр.63.- Рангирање на одговорите кај момчињата класифицирани во категоријата *причини за лошите морални постапки*.

Видови причини за лошите морални постапки	III година
	ранг
Непочитување на авторитетот на постарите	1,5
Вредност на скршен предмет	1,5
Последици кои предизвикуваат негативни репрекусии за себе	5,5
Последици кои се однесуваат на негативни репрекусии за себе	5,5
Невозвратност	5,5
Незадоволство со себе	5,5
Нерасудување врз основа на туѓо место	5,5
Негрижа за другите	5,5
Отстапување од примерокот	9,5
Кршење на општите норми	9,5
Чувство на вина	11,5
Без одговор	11,5

Во табела бр.63 се рангирани одговорите на момчињата од III година класифицирани во категоријата *причини за лошите морални постапки*. Со ранг 1,5 се јавуваат две категории: *непочитување на авторитетот на постарите* и *вредност на скршен предмет*. Потоа се редат категориите со ранг 5,5 : *последници кои предизвикуваат негативни репрекусии за себе*, *последници кои се однесуваат на негативни репрекусии за себе*, *невозвратност*, *незадоволство со себе*, *расудување врз основа на туѓо место* и *негрижа за другите*. Со ранг 9,5 се: *отстапување од примерокот* и *кршење на општите норми*. Последниот ранг 11,5 го носат категориите: *Чувство на вина* и *без одговор*.

Табела бр.64.- Рангирање на одговорите кај момчињата класифицирани во категоријата *причини за лошите морални постапки*.

Видови причини за лошите морални постапки	IV година
	ранг
Нерасудување врз основа на туѓо место	1
Невозвратност	3,5
Отстапување од примерокот	3,5
Незадоволство	3,5
Кршење на општите норми	3,5
Вредност на скршен предмет	8
Последици кои предизвикуваат негативни репрекусии за себе	8
Последици кои се однесуваат на негативни репрекусии за себе	8
Непочитување на авторитетот на постарите	8
Негрижа за другите	8
Чувство на вина	11,
Без одговор	12

Во табела бр.64 се рангирани одговорите на момчињата од IV година класифицирани во категоријата *причини за лошите морални постапки*. Со ранг 1 е *нерасудување врз основа на туѓо место*. Следат категориите со ранг 3,5: *невозвратност*, *отстапување од примерокот*, *незадоволство со себе* и *кршење на општите норми*. Следат категориите со ранг 8: *вредност на скршен предмет*, *последници кои предизвикуваат негативни репрекусии за себе*, *последници кои се однесуваат на негативни репрекусии*, *непочитување на авторитетот на постарите* и *негрижа за другите*. Категоријата *чувство на вина* го носи рангот 11, а категоријата *без одговор* рангот 12.

* Наредниот дел на нашата обработка на податоци е анализата на временски серии. Со цел да се утврди оправданоста од прифаќањето или одрекувањето на хипотезите, податоците од табелите кои се однесуваат на категориите причини за добрите морални постапки кај момчињата и кај девојчињата, и податоците кои се однесуваат на категориите причини за лошите морални постапки кај момчињата и кај девојчињата, се обработени со постапка позната под името *временска серија* т.е. динамична анализа на тренд.

При ова ако одредена категорија се намалува во текот на возраста, односно се намалува *фреквенцијата* и процентот на нејзиното јавување за оваа категорија се вели дека има негативен тренд, а доколку процентот и *фреквенцијата* на јавување се зголемува во тек на возраста, тогаш за таквата категорија велиме дека има позитивен тренд. Кога трендовите се посматраат на основа на *аголниот коефициент* може да се види дека тие можат да се поделат на позитивни и негативни т.е. причините за добрите

или лошите морални постапки растат или опаѓаат со тек на возраста. Кои категории причини за добрите или лоши морални постапки се со позитивен, а кои со негативен тренд односно кои растат или опаѓаат е прикажано во наредните табели.

Кога станува збор за причините за добрите или лоши морални постапки треба да се истакнат неколку работи. Прво, пронајдени се исти видови причини и кај девојчињата и кај момчињата. Второ, застапеноста на категоријата причини за добрите или лошите морални постапки е многу слична. Трето, развојните тенденции се исти и кај двата пола (со некои мали исклучоци).

Тренд на категориите причини за добрите морални постапки кај девојчињата.

Преглед бр.5

Вид причини за добрите морал. постапки	I	II	III	IV	а Појдовна величина	б Аголен коэф.на	вид на
	Ус (тренд)				на функ.	тренд	тренд
Почитување на авторитетот на постарите	8,4	7,0	5,6	4,2	9,8	-1,4	негат
Последици кои се однесуваат на предвид. на позитивни репрекусии за себе	6,8	5,4	4,0	2,6	8,2	-1,4	негат.
Без одговор	5,8	4,9	4,0	3,1	6,7	-0,9	негат.
Последици кои предизвикуваат позитивни репрекусии за себе	5,4	4,4	3,4	2,4	6,4	-1	негат.
Избегнување на чувство на вина	4,6	3,4	2,2	1,0	5,8	-1,2	негат.
Грижа за другите	4,2	4,4	4,6	4,8	4	0,2	позит.
Возвратност	4,0	4,1	4,2	4,3	3,9	0,1	позит.
Расудување врз основа на туѓа положба	1,6	3,9	5,2	6,5	0,5	0,7	позит.
Задоволство со себе	1,2	1,9	2,6	3,3	0,3	1,3	позит.
Прифаќање на општи норми	0,4	0,9	1,4	1,9	-0,1	0,5	позит
Однесување во склад со возраста	0,0	0,3	0,6	0,9	-0,3	0,3	позит.

Тренд на категориите причини за добриите морални постапки кај момчињата.

Преглед бр.6

Вид причини за добрите морал. постапки	I	II	III	IV	а Појдовна величина	б Аголен коэф.на	вид на
	Ус (тренд)				на функ.	тренд	тренд
Почитување на авторитетот на постарите	8,0	6,7	5,4	4,1	9,3	-1,3	негат.
Последици кои се однесуваат на предвид. на позитивни реперкусии за себе	5,4	4,4	3,4	2,4	6,4	-1	негат.
Последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе	4,2	4,0	3,8	3,6	4,4	-0,2	негат.
Избегнување на чувство на вина	4,2	4,6	5,0	6,2	3	1,2	позит.
Грижа за другите	3,8	2,7	1,6	0,5	4,9	-1,1	негат.
Возвратност	3,6	4,0	4,4	4,8	3,2	0,4	позит.
Расудување врз основа на туѓа положба	1,2	1,9	2,6	3,3	0,5	0,7	позит.
Задоволство со себе	1,0	2,2	3,4	4,6	-0,2	1,2	позит.
Прифаќање на општи норми	0,8	1,4	2,0	2,6	0,2	0,6	позит.
Однесување во склад со возраста	0,0	0,2	0,4	0,6	0,2	0,2	позит.

Во состав на категоријата причини за добрите морални постапки кај девојчињата (Прилог бр.5) како подвидови категории кои се јавуваат со негативен тренд се:

- Почитување на авторитетот на постарите,
- Последици кои се однесуваат на предвидивање на позитивни реперкусии за себе,
- Без одговор,
- Последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе,
- Избегнување чувство на вина.

Останатите категории имаат позитивен тренд:

- Грижа за другите,
- Возвратност,
- Расудување врз основа на туѓо место,
- Задоволство со себе,
- Прифаќање на општи норми,
- Однесување во склад со возраста.

Во рамки на причини за добрите морални постапки кај момчињата (Прилог бр.6) како подвидови категории кои се јавуваат со негативен тренд се:

- Почитување на авторитетот на постарит,
- Последици кои се однесуваат на предвидивање на позитивни реперкусии за себе,
- Последици кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе,
- Избегнување чувство на вина.

Останатите категории се со позитивен тренд:

- Грижа за другите,
- Возвратност,
- задоволство со себе,
- Расудување врз основа на туѓа положба,
- Прифаќање на општи норми,
- Однесување во склад со возраста.

Паѓа во очи дека кај категоријата причини за добрите морални постапки кај девојчињата и кај момчињата имаме разлики единствено во категоријата без одговор, која кај девојчињата има негативен тренд, а кај момчињата позитивен.

Тренд на категориите *причини за лошите морални постапки* кај девојчињата.

Преглед бр.7

Вид причини за лошите морал. постапки	I	II	III	IV	а Појдовна величина на функ.	б Аголен коэф.на тренд	вид на тренд
	Ус (тренд)						
Непочитување на авторит. на постарите	7,8	6,4	5,0	3,6	9,2	-1,4	негат.
Кршење на општи норми	7,8	8,1	8,4	8,7	7,5	0,3	позит.
Вредност на скршен предмет	7,0	5,4	3,8	2,2	8,6	-1,6	негат.
Последици кои предизвикуваат негат. репрекусии за себе	6,2	5,0	3,8	2,6	7,4	-1,2	негат.
Чувство на вина	6,2	5,0	3,8	2,6	7,4	-1,2	негат.
Последици кои се однесуваат на предвид. на негат. репрекусии за себе	5,8	4,8	3,8	2,8	7,0	-1,2	негат.
Без одговор	5,8	4,9	4,0	3,1	6,7	-0,9	негат.
Невозвратност	3,4	3,8	4,2	4,6	3	0,4	позит.
Негриж за другите	1,8	2,1	2,4	2,7	1,5	0,3	позит.
Незадоволство со себе	0,8	1,4	2,0	2,6	0,2	0,6	позит.
Отстапување од примерокот	0,6	0,4	1,4	2,4	-0,4	1	позит.
Расудување вр основа на туѓа пложба	0,4	1,9	3,4	4,9	-1,1	1,5	позит.

Тренд на категориите причини за лошите морални постапки кај момчињата.

Преглед бр.8

Вид причини за лошите морал. постапки	I	II	III	IV	а Појдовна величина на функ.	б Аголен коэф.на тренд	вид на тренд
	Ус (тренд)						
Непочитување на авторит. на постарите	8,2	6,6	5,0	3,4	9,8	-1,6	негат.
Кршење на општи норми	7,8	8,1	8,4	8,7	7,5	0,3	позит.
Вредност на скршен предмет	6,2	4,6	3,4	2,0	7,6	-1,4	негат.
Последици кои предизвикуваат негат. реперкусии за себе	3,9	3,8	3,7	3,6	4	-0,1	негат.
Последици кои се однесуваат на предвид. на негат. реперкусии за себе	3,2	3,3	3,4	3,5	3,1	0,1	позит.
Невозвратност	2,6	2,7	2,8	2,9	2,5	0,1	позит.
Чувство на вина	1,8	1,4	1,0	0,6	2,2	-0,4	негат.
Негриж за другите	1,6	1,8	2,0	2,2	1,4	0,2	позит.
Расудување вр основа на туѓа појва	1,0	2,0	3,0	4,0	0	1	позит.
Незадоволство со себе	0,4	1,4	2,4	3,4	-0,6	1	позит.
Отстапување од примерокот	0,0	1,0	2,0	3,0	-1	1	позит.

Во рамки на причини за лошите морални постапки кај момчињата категории кои имаат негативен тренд се:

- непочитување авторитет на постарите,
- вредност на скршен предмет,
- последници кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе,
- чувство на вина,
- последници кои се однесуваат на предвидување на негативни реперкусии за себе,
- без одговор.

Останатите категории имаат позитивен тренд а тоа се:

- кршење на општите норми,
- невозвратност,
- негрижа за другите,
- незадоволство со себе,
- отстапување од примерокот,
- расудување врз основа на туѓо место.

Во состав на категоријата причини за лошите морални постапки кај момчињата (прилог бр.8) како подвидови на категории кои се јавуваат со негативен тренд се:

- непочитување на авторитетот на постарите,
- вредност на скршен предмет,
- последници кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе,

-чувство на вина.

Останатите категории имаат позитивен тренд а тоа се:

-кршењена општи норми,

-Последици кои се однесуваат на предвидување на негативни реперкусии за себе,

-невозвратност,

-негрижа за други,

-расудување врз основа на туѓо место,

-незадоволство со себе,

-остапување од примерокот.

И кај двата пола со голем негативен аголен коефициент се јавува категоријата почитување авторитет на постарите. Од наведените одговори на испитаниците јасно се гледа дека авторитетот за нив претставува закон и сфаќањето за тоа што е добро се изедначува со она што се бара. Сосема е разбирливо што овој тренд има негативен аголен коефициент ако се земе во предвид созревањето на моралното мислење и изградбата на се понезависни морални погледи што е одлика за постарите возрасти.

Непочитување на авторитетот на постарите е исто така со голем негативен аголен коефициент и кај девојчињата и кај момчињата.

Овие две категории се наоѓаат во биполарен однос.

Анализата на добиените резултати го наметнува заклучокот дека причините за добрите и лошите морални постапки се менуваат во текот на возраста. *Тоа ја потврдува претпоставката хипотеза и.е. претпоставката дека причините за добрите и лошите морални постапки зависат од возраста на испитаниците.*

Добиените резултати покажуваат дека настанатите промени со текот на возраста во причините за добрите или лошите морални постапки се однесуваат подеднакво и за момчињата и за девојчињата. Ниту еден вид причина не е специфична за еден пол па од таа страна меѓу испитуваните групи нема разлика. И кај момчињата и кај девојчињата се јавуваат истите причини, а разликата е единствено во фреквенцијата на нивното јавување.

Со тоа заклучуваме дека претпоставката хипотеза не се потврдува, во која се претпоставува дека проценувањето на причините за добрите и лошите морални постапки зависи од полот на испитаниците.

Во прилог на претходно коментираниите резултати говорат и пресметаните коефициенти на корелација. Од прегледите 11, 12, 15, 16, се гледа дека постои корелација помеѓу рангираните категории на секоја возраст.

*Со цел да испитаме дали последната хипотеза ќе се потврди или отфрли, извршивме снимање на класниот час. Снимањето е извршено од

01.01. до 01.04.1995, протоколот на писменото снимање опфаќа осум проблеми кои посебно се обработени.

Содржините предвидени со програмата на часот на раководителот на паралелката во тематската целина **општествено-морално воспитание** се реализираат од I до IV година. Овие содржини во средното образование се реализираат покрај во севкупни воспитно-образовен процес и преку часот на класниот раководител, секој понеделник.

Програмата за часот на раководителот на паралелката ја изготвува педагогот во училиштето. Класниот раководител е тој кој што треба да ја избере темата за часот, или да им понуди на учениците повеќе теми и тие да изберат, за која тема ќе разговараат наредниот час.

1. Ранг листа: Избор на тема

I II III IV

Ранг	темата ја избира	ф	%	ф	%	ф	%	ф	%
1	класниот раководител	7	58,3	8	66,6	2	16,7	2	16,7
2	учениците	3	25	2	16,7	2	16,7	1	8,3
3	заеднички	2	16,7	2	16,7	8	66,6	2	75

Од добиените резултати од ранг листата: Избор на тема, т.е. *кој го врши изборот на темата на класниот час*, може да се заклучи дека во изборот на темата на класниот час постои разлика во класовите. Односно во I и II година изборот на темата ја врши класниот раководител. Во I година првиот ранг е застапен со 58,3%, а во II година 66,6%, додека во III и IV година со 16,7%. Со најголем процент во III и IV година е застапен третиот ранг и тоа во III година 66,6%, а во IV 75%. Тоа значи дека во I и II година темата на класниот час ја избира класниот раководител, а во III и IV година темата се бира заеднички.

2. Ранг листа: Реализирање на часот.

I II III IV

Ранг	За реализирање на часот се користи	ф	%	ф	%	ф	%	ф	%
1	Актуелна тема од секојдневните активности на уч-те во уч-тето	2	16,7	2	16,7	9	75	7	58,3
2	Актуелна тема од родит. дом	3	25	2	16,7	1	8,3	2	16,7
3	Актуелна тема од радио и ТВ	3	25	2	16,7	1	8,3	2	16,7
4	Тема за учениковите морални проб.	4	33,4	6	50	1	8,3	1	8,3

Од добиените резултати од ранг листата: реализирање на часот може да се заклучи дека за реализирање на класниот час најчесто се користи тема за учениковите морални проблеми.

Четвртиот ранг во I година е застапен со 33,4%, а во II година со 50%. Додека во III и IV година за реализирање на класниот час најмногу се користат теми од секојдневните активности на учениците во училиштето. Во III и IV година најмногу е застапен првиот ранг со 75% (IIIг.) и 58,3% во IV година.

3. Ранг листа: Иницијатива за разговор.

I II III IV

Ранг	иницијативата ја врши	ф	%	ф	%	ф	%	ф	%
1	класниот раководител	9	7,5	8	66,6	1	8,3	4	33,4
2	учениците	2	16,7	1	8,3	8	66,6	7	58,3
3	заеднички	1	8,3	3	25	3	25	1	8,3

Добиените резултати од третиот проблем во протоколот на снимање покажуваат дека иницијативата за разговор на класниот час во I и II година најчесто ја врши класниот раководител. Првиот ранг во I година е застапен со 75%, а во II година со 66,6%.

Додека иницијативата за разговор во III и IV година ја покренуваат учениците. Во овие години е најмногу процентуално застапен и тоа во III година 66,6% а во IV 58,3.

4. Ранг листа: Застапеност на моралните проблеми.

I II III IV

Ранг	За своите морални проблеми	ф	%	ф	%	ф	%	ф	%
1	Разговараат	10	83,4	9	75	10	83,4	7	58,3
2	Неразговараат	2	16,7	3	25	2	16,7	5	41,6

Табелата на ранг листата: Застапеноста на моралните проблеми покажува дека учениците од сите години се спремни отворено да разговараат за своите морални проблеми.

Првиот ранг во I година е застапен со 83,4%, во II година со 75%, во III година 83,4% и во IV година со 41,6%.

5. Ранг листа: Проценување на добрите морални постапки.

I II III IV

Ранг	Како ги проценуваат добрите морални постапки	ф	%	ф	%	ф	%	ф	%
1	Ги пофалуваат	7	83,4	9	75	10	83,4	9	75
2	Ги осудуваат	5	16,7	3	25	2	16,7	3	25

Од добиените резултати од ранг листата: проценување на добрите морални постапки т.е. петтиот проблем од протоколот на снимање покажуваат дека учениците од сите четири години ги пофалуваат добрите морални постапки. Првиот ранг во I година е застапен со 58,3%, во II година со 66,6%, во III година со 83,4% и во IV година со 75%.

6. Ранг листа: Проценување на лошите морални постапки.

I II III IV

Ранг	Како ги проценуваат лошите морални постапки	ф	%	ф	%	ф	%	ф	%
1	Ги пофалуваат	4	33,4	2	16,7	2	16,7	4	33,4
2	Ги осудуваат	8	66,6	10	10	10	83,4	8	66,6

Анализата на добиените резултати на шестиот проблем од протоколот на снимање покажува дека учениците од сите години ги осудуваат лошите морални постапки. Во I година вториот ранг е застапен со 66,6%, во II година 83,4%, во III година 83,4% и во IV година 66,6%.

7. Ранг листа: Проценување на причините за добрите морални постапки.

I II III IV

Ранг	Како ги проценуваат прич. за добрите морални постапки	ф	%	ф	%	ф	%	ф	%
1	Ги пофалуваат	8	66,6	10	83,4	10	83,4	7	58,3
2	Ги осудуваат	4	33,4	2	16,7	2	16,7	5	41,6

Добиените резултати од седмиот проблем во протоколот на снимање покажуваат дека учениците ги пофалуваат причините за

добрите морални постапки. Првиот ранг процентуално најмногу е застапен кај сите години и тоа: Во I година со 66,6%, во II година 83,4%, во III година 83,4 и во IV со 58,3.

8. Ранг листа: Проценување на причините за лошите морални постапки.

		I		II		III		IV	
Ранг	Како ги проценуваат прич. за лошите морални постапки	ф	%	ф	%	ф	%	ф	%
1	Ги пофалуваат	1	8,3	2	16,7	0	0	3	25
2	Ги осудуваат	11	91,4	10	83,4	12	100	9	75

Анализата на добиените резултати од осмиот проблем на протоколот на снимање покажува дека учениците ги осудуваат причините за лошите морални постапки. Вториот ранг процентуално најмногу е застапен во сите години Во I година со 91,7%, во II 83,4%, во III 100% и во IV 75%.

Изборот на темата на класниот час е прв проблем во протоколот на снимање. Резултатите покажуваат дека во I и II година изборот на темата ја врши класниот раководител, додека во III и IV година тоа го прават самите ученици.

Што се однесува до изборот на темата класните раководители не мораат строго да се држат за програмата, можат истата да ја прошируваат, но не и да ја стеснуваат. За реализација на тематската целина општествено морално воспитание, можат да се користат текстови од лектури, автобиографии на познати личности, билтени од работни колективи, написи од дневен и периодичен печат, монографии, илустративен материјал, вести, извештаи, репортажи и други извори на информации и податоци. Реализацијата на часот на класниот раководител е втор проблем во протоколот на снимање. Резултатите покажуваат дека секогаш не се користат теми кои обработуваат морални проблеми. **Резултатите од протоколот, а и мојот впечаток следејќи ги тие часови е дека учениците на класните часови најмногу разговараат за секојдневните проблеми што се јавуваат во училиштето: изостаноци, недисциплина, бегање од часови и т.н.**

Што се однесува за иницијативата за разговор резултатите од спроведениот протокол покажуваат дека во I и II година иницијативата ја покренува класниот раководител, а во III и IV година тоа го прават самите ученици. Всушност, часот тече така што предвидената тема се чита, потоа следи дискусија по прашања на учениците.

За да можат учениците повеќе да разговараат на овие часови, можат некои содржини да им се доверат на учениците самостојно да ги

подготвуваат за разработка, да предложат форми за работа, средства, текстови, форми за самостојна разработка и творечки активности.

Обемот на формите на работа е многу голем, а разновидноста на активностите ќе зависи од ангажираноста и интересот на раководителот на паралелката. Една од формите што дава солидни резултати е кога темата се објавува на огласна табла со објаснување дека учениците треба да се подготват за учество во обработката, а тие сами треба да одлучат со што и како ќе учествуваат. Класниот раководител на може да ги упати учениците како се следат вести и информации за значајни настани што се случуваат во земјата и светот и на часовите да се организираат дискусии и да се завземаат ставови.

Останатите проблеми од протоколот што се однесуваат на добрите и лошите морални постапки, покажуваат дека учениците секогаш добрите постапки ги пофалуваат, а лошите ги осудуваат.

На часот на класниот раководител се зборува за учениковите морални проблеми, во практика раководителот на паралелката со колективот на учениците реализира голем број оперативни задачи, но сосема малку ги реализира содржините предвидени од програмата.

Професорот во училиштето има значајна улога и врши двојна функција, реализира настава и раководи со ученичкиот колектив во паралелката. Овие две функции се од сложен карактер и зафаќаат централно место во реализацијата на воспитно-образовниот процес во училиштето. За функцијата на професорот како реализатор на наставниот процес, во педагошката литература и периодика доста се пишува и се расветлуваат голем број специфични проблеми, меѓутоа во втората функција професорот како раководител на паралелката, педагошката литература и периодика малку се занимаваат. Токму во ваквата нерамноправна поставеност на овие две функции на професорот можат да се бараат и причините за недоволната осознаеност и потребата од нејзино доследно и стручно остварување, од една и неговата недоволна методолошка упатеност и оспособеност како да ја врши функцијата раководител на паралелката, од друга страна.

Педагошкото раководење со паралелката ќе може добро да се организира и реализира кога е правилно насочено, целисходно планирано и во функција на решавање конкретни воспитни ситуации, кога воспитните средства и методи помагаат да се открие причинско-последичната поврзаност помеѓу однесувањето на учениците и факторите што вршат влијание на таквото однесување. На пример кои се факторите за мотивираност, или немотивираност на учениците за учење, причините за добро или лошо однесување, кои се изворите за незадоволство на ученикот, на што се должи разликата меѓу надворешните манифестации на однесување и квалитетот на внатрешните состојби и т. н. Овие и други манифестации во однесувањето на учениците се значајни претпоставки за успешно воспитно делување на раководителот на паралелката, а успехот и резултатите ќе зависат од оспособеноста на истиот и желбата за успешно-практично делување.

Од дванаесет часа што беа следени на класниот час на раководителот на паралелката би издвоила три.

Првата тема што би ја издвоила е: Работата како мерило за вредноста на човекот. Воспитно-образовна задача беше кај учениците да се развие свест дека работата е една од најзначајните особини на човекот преку која се оценува неговата вредност и се развиваат мотиви и желба за работа, самодокажување и постигнување подобри резултати.

За реализирање на оваа содржина се користеа повеќе примери од практиката, написи од печатот, добиени признанија, плакети, пофалби и слично.

Особено беа истакнати примери од самопрегорни работници од сите области на работата, културата, уметноста, науката и техниката, со посебен акцент на значењето на пронајдувачите и иноваторите кои придонесуваат да се унапредува животот и работниот процес. При истакнување на овие примери се водеше сметка за објективните состојби, се избегнуваа догми и глорификација на нашиот општествен систем, затоа што секојдневната практика често покажува дека луѓето не се вреднуваат според тоа колку и како работат, туку колку и како се снаоѓаат. Учениците истакнуваа дека наградите ги земаат незаслужни работници, на поголеми функции се ставаат неспособни и недокажани лица и слично. Измените што во последните години настануваат во оваа смисла, покажуваат дека вистинските вредности на човекот се трајна категорија, додека лажирањето и неработата еднаш ќе ги осуди и имаат краткотраен век.

Врз основа на изнесените примери се изведе заклучок дека човекот во својот работен век треба да настојува да се докажува во работата и да постигнува максимални резултати во зависност од своите способности. За својата работа не треба секогаш да очекува пофалби и награди, затоа што најголема награда е сопственото задоволство од резултатите на својот труд.

Друга тема што беше обработена е младите и општеството. Воспитно-образовна задача беше развивање свест за местото и улогата на младите во општеството. Формирање правилен однос кон прифаќањето на обврските и исполнувањето на задолженијата, како и за реалноста во поставувањето на своите барања. После прочитаната тема се разговараше дека учениците треба да сфатат дека постарите генерации создаваат услови за развој на младите и да го согледаат односот на младите кон својата иднина. Покрај другите сознанија, учениците треба да научат дека на младите не им одговара живот од денес за утре, туку тие треба да имаат сопствена визија за својата улога во иднината. За успешно извршување на таа улога треба да се подготвуваат во сегашноста, а ги користат искуствата од минатото. За нивно подготвување битно ќе помогне активното учество во секојдневниот живот и работа што се одвива во општеството.

Трета обработена тема е: Демократијата како израз на најхумани права и должности. Воспитно-образовна задача беше учениците да ги

9. ИНТЕРПРЕТАЦИЈА НА ДОБИЕНИТЕ РЕЗУЛТАТИ

Доколку резултатите од истражувањето се разгледуваат во целина се воочуваат неколку битни работи. Прво што паѓа во очи е тоа дека кога ќе се споредат добрите постапки на женските и машките испитаници ќе се види дека и кај едните и кај другите ќе се најдат исти категории на добри постапки, се јавуваат разлики единствено во фреквенцијата на нивното јавување. Истото важи и за лошите постапки и причини, јасно може да се воочи дека не постои ниедна постапка или причина која би била специфична само за едниот пол, па одовде следи и заклучокот дека помеѓу испитуваните групи нема разлики.

а) Со прелед на табелите кои се однесуваат на категоријата добри постапки, лесно може да се воочи дека најголемата сличност помеѓу девојчињата и момчињата е таа што и едните и другите како своја најдобра постапка го сметаат *извршување на добиени задачи од родителите*. Веднаш по оваа постапка следи *успех во училиштето*, тоа е постапка на која учениците и придаваат голема важност.

б) Разлики помеѓу момчињата и девојчињата се забележуваат во лошите постапки. Како лоши постапки за кои девојчињата се изјаснуваат се: *непослушност*, *неизвршување на добиени задачи од родителите* и *предизвикување на материјални штети* и *неуспех во училиштето*. Додека пак лоши постапки кои доминираат кај момчињата се *предизвикување на материјални штети* и *физичка агресија*.

в) Проучувањето на причините за добрите и лоши морални постапки уште повеќе ја потврдуваат тезата дека девојчињата и момчињата сочинуваат една хомогена група, односно во процентот на јавување на причините за добрите и лоши морални постапки одредени разлики во однос на полот неможат да се уочат.

Во редоследот на причини на добрите морални постапки и нивната застапеност не можат да се воочат некои побитни разлики и бројот и редоследот на категориите (со некои мали измени) се исти. Истото се однесува и за причините за лошите морални постапки.

г) Добрите и лошите постапки и причините за истите се прикажани со линеарен тренд. Утврдено е дека трендовите се појавуваат во два правца. Имено, кај негативниот тренд опаѓаат категориите, односно нивното јавување со текот на возраста се намалува и позитивен каде е присутна поголема зачестеност со текот на возраста.

д) Повеќето трендови претставуваат позитивен и негативен пол на постапките и заедно и истовремено растат или опаѓаат. Затоа за постапките велиме дека се јавуваат во биполарен однос. На пример: поседувањето на негативни особини на личноста има иста насока како и поседувањето на позитивни особини. Истото важи и за причините: возвртаност има иста насока како и невозвратност.

ѓ) Периодот од 14 до 18 години е време на промени и непосотјаности во однесувањето. Во овој период доаѓа до губење на постарите видови на моралност и нивно заменување со нови.

е) Сите видови добри и лоши постапки се сретнуваат во сите возрастни категории, кои можат да се сведат на две субкласи: карактеристики за просечна возраст од 15-16 години (помали испитаници) и просечна возраст од 16-18 години (постари испитаници).

ж) За периодот од 15-17 години се карактеристични следниве добри постапки:

- извршување на добиени задачи од родителите,
- успех во училиште,
- занимавање со омилена активност,
- стекнување на знаења и вештини.

з) За 18 година возраст добри постапки се:

- поседување на позитивни особини на личност,
- психолошко-социјална помош,
- почитување на редот во училиште и дома.

с) За периодот од 15-17 години се карактеристични следниве лоши постапки:

- неизвршување на добиени задачи од родителите,
- пртедизвикување на материјални штети,
- неуспех во училиштето,
- крадење.

и) За 18 годишна возраст карактеристични се следниве лоши постапки:

- скратување психолошко-социјална помош,
- физичка агресија,
- вербална агресија,
- лажење,
- кршење на редот.

ј) Карактеристични причини за добрите морални постапки за помладата возраст се:

- почитување на авторитетот на постарите,
- последници кои се однесуваат на предвидување на позитивни реперкусии за себе,
- последници кои предизвикуваат позитивни реперкусии за себе.

к) За постарите со 18 години тоа се :

- расудување врз основа на туѓо место,
- грижа за други,
- возвратност,
- прифаќање на општи норми.

л) Карактеристични причини за лошите морални постапки од 15-17 години се :

- вредност на скршен предмет,
- непочитување на авторитетот на постарите,
- последници кои предизвикуваат негативни реперкусии за себе,
- негрижа за другите.

љ) Кај девојчињата и кај момчињата на приближна просечна возраст од 15-16 години се јавува врска помеѓу развојот на постапките и причините за истите.

м) Не станува збор на релацијата причина-последица, се мисли на постапките и причините за истите како вредности.

н) Моралните вредности се повеќечлени т.е. постапката е поврзана со една или повеќе причини. Ова е посебно карактеристично за постарите.

њ) Со оглед на тоа дека моралните вредности од една страна се одредени со добри постапки и причини за добрите морални постапки, а од друга страна со лоши постапки и причини за лошите морални постапки, следи дека така одредените вредности се двополни. Ова понатаму значи дека причините, а преку нив и вредностите се одредени условно кажано со присуство и отсуство на нешто, односно испитаниците судат дека нивните постапки се добри поради присуство на вредностите, односно делка се лоши поради нивното отсуство.

о) Што се однесува до практичната апликативност на добиените резултати треба да се спомене дека е неможно точно да се одреди вредноста која овие резултати ќе ја имаат за факторите во воспитно-образовниот процес, но сигурно е дека ако се знае кои постапки и какви причини се карактеристични за учениците и на која возраст тогаш во педагошка смисла би можело да се делува врз таквите активности (добри или лоши)

Се надевам дека ова истражување претставува мал, скоромен придонес во оваа област и поттик за натамошни истражувања.

ЗАКЛУЧОК

Со оглед на фактот што на воспитувањето му е иманентна идејата на целта, развојот и напредокот на човекот, на она што човекот би требало да биде, воспитувањето е нераскинливо врзано со категориите на вредноста и смислата на животот. Оттаму теоријата на воспитувањето е незамислива без цврсто втемелување врз сознанието за вредностите и смислата на човековата егзистенција.

Повеќе науки кои се занимаваат со вредностите не прават разлика меѓу вредностите кои се појавуваат како фактори на општествениот живот и оние вредности што се појавуваат како радикални можности и стремежи а човекот самиот себе си да се реализира. Суштинско е прашањето дали да се тргне од постојните општествени вредности и на тој начин воспитувањето да се инструментализира, односно воспитното влијание да биде насочено кон усвојување на вредностите дедуцирани од една или друга идеологија, или пак воспитувањето да се определи тргнувајќи од општите универзални општочовечки вредности. Времето во кое живееме и промените кои го обележуваат ја афирмира тезата дека *најверодостоен начин за осмислување на воспитанието..., е оној што целиа и средивајќи и воспитувањето и сите конкретни објекти на неговата појавност ги подврѓува на перманентна кристика од гледанието на општочовечките, универзални вредности.*⁵⁴

Неспорно е дека во младоста се изградуваат вредностите кои ќе претставуваат основа во подоцнежниот живот на човекот. Токму затоа, е од огромна важност и улогата на сите воспитни фактори за разбирањето, помагањето и поттикнувањето на младите за да можат што побезболно и поголеми конфликти да ја пребродат оваа најбурна фаза од животот. Всушност во тоа е и суштината на воспитувањето: *да биде помош за развивање на човечките вредности, пред сè на оние моралните.*

Основна цел во истражувањето беше да се направи анализа на проценувањето на моралните постапки на учениците на добри и лоши; анализа на проценувањето на причините од добрите и лоши морални постапки; одредување на промените на проценување на моралните постапки на добри и лоши на возраст од 15-18 години; одредување на промените на проценувањето на причините за добрите и лоши морални постапки на возраст од 15-18 години; одредување на разликите во проценувањето на моралните постапки на добри и лоши во зависност од полот на учениците; одредување на разликите на проценување на причините за добрите и лошите морални постапки, во зависност на полот на учениците; да се утврди колку и како воспитно-образовниот процес влијае врз изградувањето на моралните вредности на учениците. Со вака

⁵⁴Рафајќ Б., *Автономната вредносна свесно-темелна претпоставка на воспитанието, во Идејната функција на воспитно образовната работа во современи услови, Скопје 1989 год., стр.74.*

поставената цел земајќи во предвид и ограничувањата на истражувањето (дека моралните постапки и причините за добрите и лоши морални постапки не се целосно дефинирани и се чувствува извесна субјективност; непотполната дефинираност се однесува и на моралните вредности; исто така поимите добро и лошо не се однапред определени, имено самиот испитаник по свој слободен избор ќе определи што е добро, а што лошо;) беа поставени пет хипотези.

Првата хипотеза односно претпоставката дека проценувањето на моралните постапки на добри и лоши се разликува во зависност од возраста на испитаниците се потврди. Истражувањето покажа дека на различна возраст испитаниците различно судат за тоа што е добро, а што лошо.

Втората хипотеза односно претпоставката дека причините за добрите и лошите морални постапки зависат од возраста на испитаниците исто така се потврди. Истражувањето покажа дека возраста е важна за испитаниковите причини за добрите и лошите морални постапки.

Третата хипотеза односно претпоставката дека проценувањето на моралните постапки на добри и лоши зависи од полот на испитаниците, не се потврди. Истражувањето покажа дека одредени морални постапки било добри или лоши се појавуваат и кај едниот и кај другиот пол. Значи, полот не е пресуден за појавување на моралните постапки добри или лоши се едно.

Четвртата хипотеза односно претпоставката дека проценувањето на причините за добрите и лошите морални постапки зависи од полот на учениците исто така не се потврди. Истражувањето и овде покажа дека полот не е пресуден за појава на причини за добри или лоши морални постапки.

Петтата хипотеза односно претпоставката дека квалитетот на воспитно-образовниот процес влијае врз изградувањето на моралните вредности кај учениците, се потврди.

Со извршениот протокол на снимање на класниот час се покажа дека со реализирањето на задачите на моралното воспитание овој час многу влијае во изградувањето на моралните вредности кај учениците.

ПРИЛОЗИ

Преглед бр.1
П р а ш а л н и к

пол _____
возраст _____

1. Што си сторил, за што мислиш дека е најдобро од се што досега си направил?

(Сеедно е штио е штоа, само нека биде нештио штио ши мислиш дека е најдобро.) _____

Зошто мислиш, дека токму тоа е најдобро од се што досега си направил? _____

2. Сега наведи што уште си направил за што ти мислиш дека исто така е добро? _____

Зошто мислиш дека е добро? _____

3. Што сторил најдобро некој од твоите другари? _____

Зошто е тоа добро? _____

4. Што си сторил, за што ти мислиш дека е најлошо од се што досега си направил?

(Сеедно е штио е штоа само нека биде нештио штио ши мислиш дека е најлошо.) _____

Слободно напиши, бидејќи нема никој да знае што си напишал.
Зошто мислиш дека тоа е најлошото од се што досега си сторил? _____

5. Сега наведи што уште си направил за што ти мислиш дека исто така, е лошо? _____

Зошто мислиш дека тоа е лошо? _____

6. Што сторил најлошо некој од твоите другари? _____

Зошто е тоа лошо? _____

Како судиш за таа лоша постапка? _____

7. Според мислењето на возрасните, што е најдобро што ти можеш да направиш? _____

Зошто? _____

8. Според тебе, што е најдобро што човек може да го направи во својот живот? _____

9. Според мислењето на возрасните, што е најлошо што ти можеш да направиш? _____

Зошто? _____

10. Според тебе, што е најлошо што човек може да направи во животот? _____

Зошто? _____

Категории *добри ѝосѣайки*

Извршување на добиени задачи од родителите
Физичко-материјална помош
Психолошко-социјална помош
Враќање на загубени работи
Помош и нега на животни
Успех во училиште
Почитување на редот во училиште и дома
Поседување на позитивни особини на личноста
Занимавање со омилена активност
Стекнување на знаења и вештини
Разно
Без одговор

Категории на *лоши ѝосѣайки*

Предизвикување на материјални штети
Непослушност, неизвршување на добиени задачи од родителите
Скратување на физичко-материјална помош
Скратување на психолошко-социјална помош
Физичка агресија
Вербална агресија
Крадење
Лажење
Издавање на тајна
Мачење на животни
Неуспех во училиште
Кршење на редот во училиште и дома
Поседување на негативни особини на личноста
Престанување со занимавање со омилена активност
Разно
Без одговор

Категории и причини за добриѝе морални ѝосѝайки

Искуство на добри последици за себе
Предвидување на добри последици за себе
Почитување на авторитет на постарите
Возвратност
Однесување во склад со возраста
Задоволство со себе
Увидување врз основа на поставување на туѓо место
Грижа за другите
Избегнување на чувство на вина
Прифаќање на општите норми
Без одговор

Категории и причини за лошиѝе морални ѝосѝайки

Вредност на скршениот предмет
Искуство на лоши последици за себе
Непочитување на авторитетот на постарите
Невозвратност
Отстапување од примерокот
Незадоволство со себе
Увидување врз основа на поставување на туѓо место
Негрижа за другите
Чувство на вина
Кршење на општите норми
Без одговор

Протокол на писмено снимање на класниот час

Проект:Реализирање на задачите на моралното воспитување на часот на класниот раководител.

Носител: Емилија Петрова

Училиште _____

Место _____

Општина _____

Клас _____

Класен раководител _____

Предмет кој го предава
класниот раководител _____

Време на снимање _____

Место на снимање _____

Дата _____

1. Изборот на темата на класниот час ја врши:

Класниот раководител	
Учениците	
Заеднички	

(ознчи со X)

2. За реализирање на часот наставникот користи:

Актуелна тема од секојдневните активности на учениците во училиштето	
Актуелна тема од родителскиот дом	
Актуелна тема од радио или телевизија	

3.Иницијативата за разговор на класниот час ја врши:

Класниот раководител	
Учениците	
Заеднички	

4. За своите морални проблеми учениците:

Разговараат	
Не разговараат	

5.Како ги проценуваат добрите морални постапки:

Ги пофалуваат	
Ги осудуваат	

6. Како ги проценуваат лошите морални постапки:

Ги пофалуваат	
Ги осудуваат	

7. Како ги проценуваат причините за добрите морални постапки:

Ги пофалуваат	
Ги осудуваат	

8. Како ги проценуваат причините за лошите морални постапки:

Ги пофалуваат	
Ги осудуваат	

Преглед бр.9
Ранг корелации

Спирманов коефициент ρ

Категории на добри постојанки кај девојчињата

15 год. - 16 год. $\rho = 0,76$

15 год. - 17 год. $\rho = 0,73$

15 год. - 18 год. $\rho = 0,45$

15 год. - 19 год. $\rho = 0,44$

16 год. - 15 год. $\rho = 0,76$

16 год. - 17 год. $\rho = 0,81$

16 год. - 18 год. $\rho = 0,77$

16 год. - 19 год. $\rho = 0,61$

17 год. - 15 год. $\rho = 0,73$

17 год. - 16 год. $\rho = 0,81$

17 год. - 18 год. $\rho = 0,80$

17 год. - 19 год. $\rho = 0,71$

18 год. - 15 год. $\rho = 0,42$

18 год. - 16 год. $\rho = 0,61$

18 год. - 17 год. $\rho = 0,71$

18 год. - 19 год. $\rho = 0,88$

Преглед бр.10
Ранг корелации

Спирманов коефициент ρ

Категории на лоши постојайки кај девојчињата

15 год. - 16 год. $\rho = 0,85$

15 год. - 17 год. $\rho = 0,85$

15 год. - 18 год. $\rho = 0,74$

15 год. - 19 год. $\rho = 0,35$

16 год. - 15 год. $\rho = 0,85$

16 год. - 17 год. $\rho = 0,87$

16 год. - 18 год. $\rho = 0,77$

16 год. - 19 год. $\rho = 0,57$

17 год. - 15 год. $\rho = 0,85$

17 год. - 16 год. $\rho = 0,87$

17 год. - 18 год. $\rho = 0,88$

17 год. - 19 год. $\rho = 0,64$

18 год. - 15 год. $\rho = 0,74$

18 год. - 16 год. $\rho = 0,77$

18 год. - 17 год. $\rho = 0,88$

18 год. - 19 год. $\rho = 0,75$

Преглед бр.11

Ранг корелации

Спирманов коефициент ρ

Категории на *причини за добрије морални постојанки* кај девојчињата

15 год. - 16 год. $\rho = 0,63$

15 год. - 17 год. $\rho = 0,63$

15 год. - 18 год. $\rho = 0,74$

15 год. - 19 год. $\rho = 0,43$

16 год. - 15 год. $\rho = 0,12$

16 год. - 17 год. $\rho = 0,22$

16 год. - 18 год. $\rho = 0,43$

16 год. - 19 год. $\rho = 0,85$

17 год. - 15 год. $\rho = 0,83$

17 год. - 16 год. $\rho = 0,63$

17 год. - 18 год. $\rho = 0,29$

17 год. - 19 год. $\rho = 0,22$

18 год. - 15 год. $\rho = 0,35$

18 год. - 16 год. $\rho = 0,29$

18 год. - 17 год. $\rho = 0,74$

18 год. - 19 год. $\rho = 0,85$

Преглед бр.12

Ранг корелации

Спирманов коефициент ρ

Категории на причини за лошиите морални постојайки кај девојчињата

15 год. - 16 год. $\rho = 0,83$

15 год. - 17 год. $\rho = 0,54$

15 год. - 18 год. $\rho = 0,32$

15 год. - 19 год. $\rho = 0,51$

16 год. - 15 год. $\rho = 0,69$

16 год. - 17 год. $\rho = 0,54$

16 год. - 18 год. $\rho = 0,63$

16 год. - 19 год. $\rho = 0,64$

17 год. - 15 год. $\rho = 0,42$

17 год. - 16 год. $\rho = 0,32$

17 год. - 18 год. $\rho = 0,63$

17 год. - 19 год. $\rho = 0,80$

18 год. - 15 год. $\rho = 0,50$

18 год. - 16 год. $\rho = 0,51$

18 год. - 17 год. $\rho = 0,64$

18 год. - 19 год. $\rho = 0,80$

Преглед бр.13
Ранг корелации

Спирманов коефициент ρ

Категории на добри ѝосѣаѣки кај момчињата

15 год. - 16 год. $\rho = 0,55$

15 год. - 17 год. $\rho = 0,84$

15 год. - 18 год. $\rho = 0,83$

15 год. - 19 год. $\rho = 0,76$

16 год. - 15 год. $\rho = 0,40$

16 год. - 17 год. $\rho = 0,84$

16 год. - 18 год. $\rho = 0,91$

16 год. - 19 год. $\rho = 0,81$

17 год. - 15 год. $\rho = 0,34$

17 год. - 16 год. $\rho = 0,83$

17 год. - 18 год. $\rho = 0,91$

17 год. - 19 год. $\rho = 0,94$

18 год. - 15 год. $\rho = 0,30$

18 год. - 16 год. $\rho = 0,76$

18 год. - 17 год. $\rho = 0,81$

18 год. - 19 год. $\rho = 0,94$

Преглед бр.14
Ранг корелации

Спирманов коефициент ρ

Категории на лоши ѝосѣайки кај момчињата

15 год. - 16 год. $\rho = 0,90$
15 год. - 17 год. $\rho = 0,63$
15 год. - 18 год. $\rho = 0,51$
15 год. - 19 год. $\rho = 0,58$

16 год. - 15 год. $\rho = 0,74$
16 год. - 17 год. $\rho = 0,63$
16 год. - 18 год. $\rho = 0,70$
16 год. - 19 год. $\rho = 0,72$

17 год. - 15 год. $\rho = 0,59$
17 год. - 16 год. $\rho = 0,51$
17 год. - 18 год. $\rho = 0,70$
17 год. - 19 год. $\rho = 0,90$

18 год. - 15 год. $\rho = 0,55$
18 год. - 16 год. $\rho = 0,58$
18 год. - 17 год. $\rho = 0,72$
18 год. - 19 год. $\rho = 0,90$

Преглед бр.15

Ранг корелации

Спирманов коефициент ρ

Категории на причини за добриџе морални џосџаџки кај момчињата

15 год. - 16 год. $\rho = 0,92$

15 год. - 17 год. $\rho = 0,76$

15 год. - 18 год. $\rho = 0,54$

15 год. - 19 год. $\rho = 0,49$

16 год. - 15 год. $\rho = 0,65$

16 год. - 17 год. $\rho = 0,89$

16 год. - 18 год. $\rho = 0,76$

16 год. - 19 год. $\rho = 0,60$

17 год. - 15 год. $\rho = 0,53$

17 год. - 16 год. $\rho = 0,57$

17 год. - 18 год. $\rho = 0,76$

17 год. - 19 год. $\rho = 0,95$

18 год. - 15 год. $\rho = 0,33$

18 год. - 16 год. $\rho = 0,49$

18 год. - 17 год. $\rho = 0,60$

18 год. - 19 год. $\rho = 0,95$

Преглед бр.16
Ранг корелации

Спирманов коефициент ρ

Категории на причини за лошиите морални постојанки кај момчињата

15 год. - 16 год. $\rho = 0,87$

15 год. - 17 год. $\rho = 0,69$

15 год. - 18 год. $\rho = 0,50$

15 год. - 19 год. $\rho = 0,47$

16 год. - 15 год. $\rho = 0,62$

16 год. - 17 год. $\rho = 0,69$

16 год. - 18 год. $\rho = 0,58$

16 год. - 19 год. $\rho = 0,44$

17 год. - 15 год. $\rho = 0,51$

17 год. - 16 год. $\rho = 0,42$

17 год. - 18 год. $\rho = 0,58$

17 год. - 19 год. $\rho = 0,78$

18 год. - 15 год. $\rho = 0,31$

18 год. - 16 год. $\rho = 0,47$

18 год. - 17 год. $\rho = 0,44$

18 год. - 19 год. $\rho = 0,78$

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- 1.Бркиќ М., Теорија и пракса моралног одгоја ученика, Веселин Маслеша, Сарајево, 1985 год.
2. Вредности и вредносне ориентације младих, Дискусија во сп. Гледишта, бр.1-2/1978 год.
3. Вујчиќ В.,Противтречности у моралног одгоју, Школска књига, Загреб, 1981 год.
4. Вујчиќ В., Систем вредности и одгоја, Школске новине, Загреб, 1987 год.
- 5.Вукасовиќ А., Морални одгој, Либер, Загреб, 1977 год.
6. Вукасовиќ А.,Циљ одгоја, во сп. Педагогија бр.2/1985 год.
7. Вукасовиќ А., Моралне квалитете наших ученика, Издавачки завод југословенске академије, Загреб, 1977 год.
8. Група автори, Идејните и вредносни ориентации на младите во Македонија, Институт за социолошки и политичко и правни истражувања, Скопје, 1990 год
9. Група автори, Млада генерација данас, Младост, Београд 19982 год.
10. Диздаревиќ И. Стваралаштво и друштвено понашање младих, Свјетлост, Сарајево 1980 год.
- 11.Ѓукман Е., Развој на моралното сознание кај децата (дипломска работа одбранета на Филозофскиот факултет во Скопје, 1989 год.
12. Животиќ М., Аксиологија, Напријед, Загреб, 1986 год.
13. Жлебник Л., Систем вредности у нашем друштво као фактор одгоја, во сп. Педагогија, бр.1-2/1965 год.
14. Звонаревиќ М., Социјална психологија, Школска књига, Загреб, 1981 год.
15. Jacobson E., The Self and the Objekt World, The hogarth Press,London 1965 .
- 16.Kohlberg L., From is to Ought., Cognitive Development and Epistomologi.,New York, 1970.
17. Kohlberg L., Stages of moral development as A basis for moral education., Moral education, C.M. Beck, B.S.Crittenden F. V. Sullivan.,Newman Press, New York, 1971.
18. Kohlberg L., and Turiel E., Moral development and Moral Education., Psychology and Educational Practice., G.Lesser., Scott, Foreman, 1981.
19. Крајнц А., Вредновање ообразовања у различитим друштвеним срединама, во сп. Педагогија бр.3/1971 год.
20. Лукиќ Р., Социјологија морала, Научна књига, Београд, 1982 год.
21. миладиновиќ М., Морал као један од облика друштвене свести, Издавачко предузеће, Рад, Београд, 1965 год.

22. Миочиновић Љ., Статија, Начина проучавања моралности, во сп. Педагогија, Савез педагошких друштава југославије,, Београд, бр.1/1988 год.
23. Миочиновић Љ. и Поповић Б., Моралне вредности деце и младих и њихов развој., Просвета, Београд, 1977 год.
24. Петровић Д., Ђокић И., Ђорђевић Л., (Статија) Објективна и субјективна одговорност у морално расуђивање деце, во сп. Психологија, Савез друштава психолога Србије, Београд, 1-2/1990 год.
25. Перовић Б., Оглед о моралу, Младост, Београд, 19982 год.
26. Пеашановић Р., Педагошка функција наставника у моралном развоју ученика, Институт за педагошка истраживања, Просвета, Београд, 1976 год.
27. Панић Ѓ., Динамизам детских моралности, Педагогија бр.4/1974 год., Београд.
28. Пантић Д., Вредносне ориентације младих у Србије, Истраживачко издавачки центар ССО Србије, Београд, 1981 год.
29. Пантић Д., Вредности и идеолошке ориентације друштвена слојева, Центар за социолошка истраживања, Београд, 1977 год.
30. Павићевић В., Увод у етику, Култура, Београд, 1962 год.
31. Павићевић В., Однос врједности и стварности у Немачкој класичној филозофији, Култура, Београд, 1968 год.
32. Петровић М., Вредносне ориентације деликвената, Институт за криминилошка и социјолошка истраживања, Београд, 1973 год.
33. Поповић Б., Увод у Психологији морала, научна књига, Београд, 1973 год.
34. Поповић Б., Морални развој и морално васпитање, Просвета, Београд, 1978 год.
35. Секулић Р., Неке значајне компоненте вредносног смисла ученика завршних разреда средње школе, во сп. Педагогија бр. 3-4/ 1972 год.
36. Стоилковић С., (Статија) Један могући начин за испитивање моралног развоја деце и младих, Психологија, часопис Савеза друштва психолога Србије, 3-4/1985 год.
37. Сентић М. Обрадовић С., основи статистичке анализе, Научна књига Београд, 1959 год.
38. Тановић А., Вредност и вредновања, (прилог проучавање аксиологије) , Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1972 год.
39. Фром Е., Револуције наде, Графос, Београд, 1980 год.
40. Фром Е., Човек за себе, Нолит, Загреб 1966 год.
41. Чокорило Р.,Породични одгој и вредносне ориентације ученика, Сарајево, 1990 год.
42. Чулик Б., Фануко Н., Јербић В., Врједности и врједносне ориентације младих, Центар друштвених дјелатности ССО Хрватске, Загреб, 1982 год.
43. Шимлеша Р. , Педагогија, Педагошко књижевни збор, Загреб, 1973 год.

СОДРЖИНА

ТЕОРИСКО СОГЛЕДУВАЊЕ НА ПРОБЛЕМОТ

1. Пристап кон проблемот	1
1.1. Историски димензии на проблемот	6
1.2. Некои поважни истражувања на проблемот на моралните вредности	9
2. Одредување на поимите	19
2.1. Вредности	19
2.2. Морални вредности	24
3. Општествени и индивидуални морални вредности	27
4. Моралните вредности на младите и нивниот развој	29
5. Воспитанието и моралните вредности кај младите	33

МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

1. Предмет на истражување	38
2. Дефинирање на основните поимови на предметот на истражување	38
3. Цел и задачи на истражувањето	42
4. Хипотези на истражувањето	42
5. Варијабли	43
6. Примерок на истражувањето	43
7. Методи, техники и инструменти на истражувањето	44
8. Статистичка обработка на податоците	45
9. Анализа на резултатите од истражувањето	47
10. Интерпретација на добиените резултати	133
Заклучок	136
Прилози	138
Литература	152